

Д-р Я. Станкевіч.

Беларускія мусульмане
і беларуская літаратура
арабскім пісьмом.

ВІЛЬНЯ — — — — — 1933.

Д-р Ян Станковіч.

**Беларускія мусульмане і беларуская
літаратура арабскім пісьмом.**

ВІЛЬНЯ — — — — — 1933.

*Адбітка з Гадавіка Беларускага Навуковага
Таварыства, кн. I.*

Друкарня Я. Левіна Вільня, Нямецкая 22.

Беларускія мусульмане і беларуская літаратура арабскім пісьмом¹⁾.

I. Начырк гісторыі беларускіх мусульманаў.

Мусульмані ў Беларусі спачатна былі так-званыя Татары. Зьяўляліся яны ў Беларусі або як палоньнікі, узяззеныя на вайне, або як палітычныя ўцекачы, а напару былі й самахвотныя колёністыя з татарскіх аддзелаў, памагаючых Беларусам у вайне іх з суседзьмі. Першыя адзельныя аб Татарах у Беларусі ё ўжо з пачатку чатырнацатага стагодзьдзя. У 1319 годзе яны прыймалі ўчасьце ў вайне Беларусаў і Ліцьвіноў із Крыжакамі²⁾. Летапісец францішканскага ордэну пад 1324 г. сьведчыць, што пасярод Вялікага Княства Літоўскага жывуць людзі, каторыя прыйшлі з Азіі і ў сваіх малітвах ужываюць нейкую няведаную мову азыяцкую³⁾.

Гаспадары Вялікага Княства Беларускага (званага Вял. Княствам Літоўскім) карысталі з непарадкаў у Залатой Ардзе, што насталі тамка ад палавіцы чатырнацатага стагодзьдзя, мяшаліся ў войны татарскіх ханаў за пасады, памагаючы сваім прыяцелям. Па гэтых войнах выдатнейшыя прыхільнікі пераможаных ханаў звычайна знаходзілі прыпынак у вялікіх князёў беларускіх („літоўскіх“). Асабліва гэткаю палітыкаю адзначыўся пры канцы XIV і на пачатку XV стагодзьдзя наймагутнейшы валадар на усходзе Эўропы вялікі князь Вітаўт (1385—1430). Геній Вітаўтаў ня меў сабе раўні. Ніхто да яго і ніхто па ім не зразумеў так шырока і так добра заданьняў беларускае палітыкі, як Вітаўт; ён руліўся прылучыць да ўсяго беларускага Народу часьць беларускага плямя Вяцічаў, што дучылі пад Маскаў. Дзеля гэтага Вітаўт пры помачы свайго кандыдата на пасады Залатое Арды ікнуўся заваладаці гэтым гаспадарствам, а пераз яго і калежачай да яго Масквой. Каб выпяўніць свае пляны, ён

¹⁾ На жаданьне Аўтара ў гэтай стацыі пакінены некаторыя асабліваці ягонага правапісу (паўнае „кананьне“ ў чужаземных словах — „літаратура“, „дэкартарны“, ужываньне форм „прэды“ замест „прокі“, „дэвіканцаць“ замест „дэвінацаць“), этымолёгічным форм („узкідзены“ замест „узкіты“, „энолі“, „эмігравані“), спольніку („просьба“ замест „пасьля“, „дэвід“ замест „уражэньне“, „падзеля“ замест „дэля“, „пярэвіня“ замест „пярэвідзія“) і стылю (стаўляцьне адназначна пасьля азначанага слова) і інш. — Рэд.

²⁾ А. Мухамедзій: Исследование о происхождении и состоянии ятвонских татаръ, С. Петербургъ 1857, баг. 6.

³⁾ Lucas Wadingi Annales ordinis Minorum ab anno 1208 ad an. 1540 Lugdun. 1672, том I-и, баг. 459.

у 1396 г. зрабіў паход за Дон проці Татароў. Палоньнікі, узліценыя пры гэтым паходзе, былі аселены ў Беларусь. Парэжжа Вітаўта ў бітве на рацэ Ворскле 1399 г. не адхінуў яго ад татарскае палітыкі. Мы ведаем, што перад 1410 г. зносіны Вялікага Княства із Залатою Ардою былі вельмі жывыя. У гэтым годзе валадар Залатога Арды Цімур хан (1410—1415) прыслаў Вітаўта, як памогу проці Крыжакоў, колькі тысячаў¹⁾ коннікаў пад камандай Джэляль-эд-дына, сына Тухтамышовага.

Па скончанні вайны з Крыжакамі часьць татарскіх воляў асталася ў Беларусі. Яны дасталі зямлю ад ураду за павіннасьць ісьці на вайну.

Борзда Вітаўт адудзячыў Джэляль-эд-дыну. За колькі год Джэляль-эд-дын прыехаў у Кіеў прасіці помачы ў вялікага князя, каб заняць пасады у Залатою Ардзе. Помач была дадзена і, скарыстаўшы з мейсраджаў у Кіпчаку, Джэляль-эд-дын у 1415 г. скінуў із пасаду Цімур хана, а сам стаўся ханам Залатога Арды.

Наагул значэньне беларускага гаспадарства ў тыя часы і ягоных гаспадароў, асабліва Вітаўта, было вялізарнае. Заходне-эўрапейскі падарожнік таго часу, Лянуа, каторы праяжджаў пераз украінскія сьцяпы, расказуе, што Татары так налалоханыя Вітаўтам, што маткі страшаць ім сваіх дзяцей. Татары, качуючыя на захад ад Дняпра і на'т Днястра, прызнавалі беларускага гаспадара сваім валадаром. А Татары на ўсход ад Дняпра, блізка Кіпчаку, таксама залежылі ад Вялікага Княства Літоўскага (= Беларускага). На беразе Чорнага мора была беларуская гавань Хаджы-бэй, цяперашняя Адэса. Лі Дняпра Беларусь мела замкі—Краманчуг, Упск, Місурын, Гербодзеяў Рог, Тавань, Баргуны, Цягінь (Бэндзеры) і Ачакаў, у каторых ляржала войска дзеля абароны ад татарскіх ворадаў самастойных, качуючых за Донам²⁾.

Вялікі князь Вітаўт асяліў Татароў паміж беларускага насяленьня ў ваколіцах рэкаў Вяльлі й Нёмна, у паветах Трокім, Шленскім, Ашмянскім, Лідзкім, Наваградзкім ды ў заходняй частцы Горадзеншчыны (паветы Бельскі, Берасьцейскі, Сакольскі і інш.). Вышэйшай князе перасяленцаў былі дадзены шляхоцкія прывілеі і вялікая зямельная собкасьць. Апрача таго вялікія князі, асабліва Вітаўт, давалі гэтай класе розныя дары.

Палітыка Вітаўтава, каб аслабіць й узалежніць ад Беларусі Залатую Арду, мела ўдачу асабліва ў падарваньню ад яе Крыму. Першы крымскі хан Азі-Гірэй (начай: Хаджы-Гірэй) да занятку пасаду жыў у Беларусі каля Трояў. Адгэнуль Вітаўт ласлаў яго на крымскае ханства.³⁾ Азі-Гірэй быў завладчыкам крымскае дынастыі Гірэяў. Па яго сьмерці ў 1466 г. паміж ягонымі сынамі ўзьнялася вайна за пасады. У гэтай вайне Казімер Ягайлавіч памегаў свайму прыхільніку Нуры-дзўлету. Як брат гэтага, Мэнглі-Гірэй, заняў пасады, пры-

1) Прыраўнуў у А. Мушкоўскага: *Zdania bramy...* бач. та 1 зб

2) *Ibid.*, бач. 39

3) Аб гэтым сьведчыць Халькондзіліс Ляконіус у другой кнізе гісторыі Турчынаў.

4) *Michalovic Livani: De moribus tartarorum, lituanorum et moscovitarum haec quae deest* (Архивъ истор.-юридич. свѣдѣній, относящихся къ Россіи, кн. II. Калачыны. М.: изд. 1854).

хільнікі Нурь-дзўлетава мусілі ўцякаць да свайго аякуна ў Беларусь¹⁾.

Як у 1510 г. Татары былі пабітыя ля Клецка князем Міхалом Глінскім, дык забраныя палоньнікі таксама былі аселены ў Беларусі, паміж іншым у Менску.

На маім жадных вёсцях, ці былі яшчэ якія колёністыя татарскія ў пазнейшую пару. Відаць, што іх запраўды ня было, бо з пазнейшае пары напэўна захаваліся-б якія вёсці.

Адначасна з пасяленьнем у Беларусі Татары дагталі ваенную арганізацыю. Першым маршалкам іхнім быў Тэмір Туган-бай, князь із Дагестану. Усё войска мусульманскае дзялілася на сьцягі (пазней харугвы). Камандзёр сьцягу ўвайну вёў свой сьцяг да адпаведнага вайводы, а напару проста да польнага гэтмана. Галоўная каманда гэтага войска была ў Вільні ля цяперашняе Татарскае вул. Хто йшоў на вайну, той не плаціў жадных падаткаў.

Апрача мусульманаў вояў былі ў Беларусі яшчэ мусульмане мескія, занятыя промыслам і гароднітвам. Гэтыя плацілі падаткі.

Пры вайводзкіх урадах былі яшчэ так званыя татары-казакі, пасыланыя з лістамі.

Паміж сабою ў рэлігійных і грамадзкіх справах мусульмане судзіліся Коранам. У зносінах із іншым беларускім насяленьнем пададзены былі праву агульна-прызнаванаму, г. зн. Літоўскаму Статуту. Ужываньне Корану, як юрыдычнае кнігі, было пацьверджана ім Вялікімі Князьмі.²⁾

Наагул ажно да сходу Беларускага гаспадарства й залежнасьці ад чужыноў мусульмане ў Беларусі мелі поўную рэлігійную свабоду. Падарожнічалі яны так сама ў сьвятыя месцы ісламу — Мэкку й Мэдзину. Дзеля таго што ня зналі мясцовае мовы, у Царгорадзе стараліся прылучыцца да тых падарожнікаў, што зналі турэцкую або арабскую мову. Адзін із такіх беларускіх падарожнікаў, чалавек асьвячоны, у 1557 г. на просьбу вялікага візіра Рустэма пашы напісаў султану Сулейману раэфрат аб палажэньні беларускіх мусульманаў. У раэфраце закранае граха ўсе бакі жыцьця нашых мусульманаў. Кажэ, што ў кожным большым месцы ёсьць мэчыці. Да гэтакіх месцаў належыцца сталіца гаспадарства Вільня, Сорак Татары, Вака, Навагарадан, Трокі і інш. — У гэтых мястах вялікія мэчыці, а ўсіх, у гэй лічбе такія малых, што ў прыватных дамох, можа быць ці балей за сто". Падарожнік зацяміў, што ў Вільні мэчыць стаіць на найкарошшым месцу. Гэтаж зацёмка, а таксама тое, што аўтар

¹⁾ Што гэтаж было запраўды, відаць воць із гэтага. Гісторык Криму Сэйя Мугамед Рыза кажэ, што просьба гэтага вайны праціўнікі Мэнглі-Пашэвы ўшквалі ў кірунку Волгі й да султанскіх краёў. А. Мухоміскі, Zdanie sragu, сак. 32.

З другога боку, падарожнік з беларускіх мусульманаў, што напісаў у 1557 г. султану Сулейману раэфрат аб беларускіх мусульманях, кажэ звышняя гэтаж: „Вашня мой знаў яшчэ старога, каторы прыехаў разам із іншымі, і казаў, што сакі нашага роду, змаржылі несуджыным жыцьцём, пакінулі свае сямлібы і перасяліліся ў гэтых краі“.

Менавіта раэфрат перакладзены А. Мухоміскім із польскую мову і разам із шмат якімі высьвешчальнымі надрукаваны ў выданьцях „Teka Wileńska“, Вільня, 1858, т. 4-6. З яго тут шмат карыстаю.

²⁾ А. Мухоміскі, Zdanie sragu... 77.

рэферату ня ведае аб пасяленьні ў Менску татарскіх палонных з 1510 г., сведчыць аб яго паходжаньні з Віленшчыны. Аўтар рэферату перакананы, што „Калі-б вялікі падышох (султан) паслаў у гэныя краі ад парогу свае шчасьлівасьці (Стамбулу) рупатлівых мисьянэраў, бясумлеву большасьць іхняга насяленьня была-б абдрана сьвятлом ісламу“. Каб на гэта схінуць султана, падарожнік дадае, што султан і вялікі візыр мелі-б харошых одалісак. У Царгорадзе падарожнік бачыў сваіх родзічаў-мусульманаў, каторыя розьніліся ад Туркаў вопраткаю. Хоць ім было добра ў турэцкіх аднавернікаў, але яны тужылі па бавькаўшчыне.

Добро, зробленае беларускім урадам мусульманам, зблізіла іх з беларускім гаспадарствам і народам. У мэморыяле, пададзеным 1519 г. Вялікаму Князю Жыгімонту II, мусульмане кажуць: „На шаблі нашыя мы прысягалі, што любім Ліцьвіноў (разумей: Беларусаў, бо гэтакі быў тады беларускі нацыянальны назоў), каторыя ўвайну забралі нас у палон, але ўступакчым на гэтую зямлю казалі, што гэтыя пясок, гэтая вада і гэтыя дзеравы нам супольныя. І па салонных азэраў (г. зн. ў Крыме) і ў Кіпчаку ведаюць, што ў нашым краю мы не чужнікі“.

Па сьмерці кожнага Вялікага Князя мусульмане мелі па ім службы ў мячыхах. Асаблівую пашану меў у іх Вітаўт Вялікі. Службу па ім служылі яшчэ ў XVI ст. Памяць аб ім была ў гэтым стагодзьдзі жывая ўва ўсіх мусульманаў. У тым-жа мэморыяле кажацца: „Някаш слаўнае памяці Вітаўта, ён нам не казаў забыцца прарока, а мы, да сьвятых местаў вочы нашыя зварочуючы, так імя ягонае ўспаміналі, як нашых каліфаў. Нашыя дзеці ведаюць аб ім“. Аўтар рэферату султану Сулейману кажа, што Вітаўт быў стаўпом, удзержуючым іслам у краю няверных, і што „памяць аб ім захавалася да нашае пары, бо кожны год сьвяткуюцца дзень, вылучна пасьвячоны памяці гэтага гаспадара. Мусульмане, жывучыя ў гэным гаспадарстве, такога дня зьбіраюцца ў мячыхах і ўспамінаюць ягонае імя з захваленнем“.

Беларускія мусульмане ваявалі ня толькі проці Маскоўшчыны і інш., але таксама проці сваіх аднавернікаў—хрымскіх Татароў і Туркаў. Аб гэтым ёсьць шмат дакумэнтаў. У 1510 г. татарскія ворды пусташылі паўднёвыя землі беларускія, лакуць на былі пабітыя кн. М. Глінскім. Яны клікалі сваіх аднавернікаў, каб злучыліся з імі. Нашыя адказалі: „Ані Бог, ані прарок ня кажа вам грабіць, а нам быць няўдзячнымі; б'ючы вас, мы б'ем грабежцаў, але ня нашых братоў“.

У Літоўскай мэтрыцы ёсьць лісты Вял. Кн. Жыгімонта II з 1533 г. да маршалка і ўсіх камандэраў татарскіх сыягоў на вайну проці Татароў.

Жыгімонт IV, даючы ў 1623 г. К. Мурзе Барынскаму грамату на сыяг, дадае да яе, што К. Мурза Барынскі быў „час немалы ў розных экспэдыцыях так маскоўскай з Інфлянцай, яка і нядаўна прошлай Валоскай служачы і ў частых патрэбах з войска непрыяцеля Крыжа сьвятога“¹⁾.

¹⁾ А. Музыцкі, Zdanie sprawy...

Спачатныя татарскія колённыя належылі да розных плямёнаў і расаў, каторыя вельмі розніліся паміж сабою, асабліва антропалёгічна. Былі „татары“, каторыя належылі да расы турка-татарскае, фінскае, а часткава так жа мангольскае. Апроч таго паміж Татарамі на паўночным Каўказе, а на’т у Крыме, былі народы арыйскага паходжання. Уся менаваная мешанка была ведамая пад агульным імемем Татараў. Расавая й пляменная розніца, аднолькава як і раскіданасць на вялікіх прэсторах паміж беларускім насяленьнем, не дала магчымасці ім утварыць якуюсь этнографічную цэласць, хоць гэтакі прыялі рэлігійныя ўмовы. Як ваенныя палоннікі або наагул вякі ці ўцэначы, ня мелі яны із сабою жанок свайго паходжання. Вялікі Князь Вітаўт дазволіў ім ажаніцца з Беларусамі. Як першыя, так і пазнейшыя татарскія колённыя жаніліся з Беларусамі—хрысьціянкамі. Жанкі аставаліся пры сваёй веры хрысьціянскай і па сьмерці былі хаваны асобна ад мужоў на могілках хрысьціянскіх. Але дзеці з гэтакіх жанітваў былі гадаваны ў веры айцоў. Гэта было ўзгодзе із загадамі ісламу, каторы дазваляе жаніцца з хрысьціянкамі й жыдоўкамі, але забараняе выходзіць замуж за хрысьціянаў і жыдоў; пры гэтым дзеці заўсёды мусяць быць мгамэданамі.

Гэтакія жанітваы з хрысьціянкамі былі ў Беларусі звычайна ажно да XVII в. З XVI в. маем аб гэтым сьведчаньне ад вышчэнаванага аўтара рэфэрату. Гэтак ён кажа: „а дзеля таго што цэнжа знайсці тамака жанок нашае веры, жаніцца з нявернішамі (хрысьціянкамі), тым балей, што наш закон гэтага не забараняе“.

Дазвол жаніцца з хрысьціянкамі быў дадзены з умоваю, што будуць меці толькі па адной жонцы. Гэта пад уплывам суседзяў-хрысьціян увайшло потым у звычай, так што й багатыя ня мелі ніколі балей, як па адной жане.

У багатых сем’ях мусульманскіх краёў жанкі дзяньгубяць, але жанкі беларускіх мусульманаў, як бедных так і багатых, нічым ня розніліся ў сваім жыцьці ад іншых Беларусак: працавалі ў гародах, на полі, пралі кудзелю і пад.

Ад жанок сваіх шмат хто з беларускіх мусульманаў дастаў сваё прозьвішча, напр. Роджэвіч, Багдановіч, Юркевіч і пад. Іншыя ўтварылі прозьвішчы ад імянаў сваіх айцоў, дадаючы да іх, паводле беларускага спосабу, суфіксы *іх*, *-ов іх*, *-ев-іх*: Ахматовіч, Дзяфіровіч (ад Джафіра), Юсуповіч (ад Юсуф) і інш. Некаторыя дасталі прозьвішчы ад сваіх двароў: Крычынскі, Карыцкі.

Жаньбамі з Беларусамі спачатныя татарскія колённыя зьмянілі свой антропалёгічны тып ды прынялі мову й культуру беларускую. Характарызуючы беларускіх мусульманаў, А. Мухлінскі кажа, што яны „ані неподобныя да мангольскіх плямёнаў“¹⁾. Гэтая падвойная—этнічная й этнографічная—асыміляцыя беларускіх мусульманаў дае нам права зваць іх Беларусамі, вельмі борада нашыя мусульмане забыліся сваю ранейшую мову, бо бяссумлеву жанкі-

¹⁾ Исследования в пренск. и соет. ант. татарь. СПб. 1857. бол. 48.

Беларускі ня вучыліся „пататарску“. Дзеля таго ўжо наступное пакаленне гаманіла вылучна пабеларуску. Аўтар рэфэрату ў Царгоградзе 1557 г. кажа: „Цяпер малае колькасць мусульманаў гамоне тамака паатаманску, пры тым адно таковыя, што ў бліжэйшай да нас пары перасяліліся ў той край“. Умеючымі пататарску, мусіць, былі татарскія палоньнікі з 1510 г.

Аднак мусульмане ў Беларусі заўсёды былі званы Татарамі. Аўтар рэфэрату кажа: „Назваваюць нас у гэных краях агульным іменем Тагараў, хоць найвялікшая колькасць нас, здаецца, паходзе не ад тых дзікуноў, што былі заўсёды ў мусульманаў у найвялікшым грэбаньні, але барджэй ад дабрароднага й вяўнічага роду Сялджую, продкаў Атаманаў. Не качуем такжа ў будадох ані не бадзяемся па сцяпок, але што зробіш, у гэных краях, калі хто мае веру іншую, як нявернікі, ужо дзеля таго завуць яго Татарынам“.

З часам беларускія мусульмане замест ранейшых кнігаў арабскіх і, хіба, часткава, татарскіх дзеля сваіх рэлігійных патрэбаў пачалі перакладаць і пісаць свае кнігі пабеларуску. Гэта была пара XVI і XVII вв., калі беларускі язык быў царкоўнай (літургічнай) моваю ісламу ў Беларусі. Адылі ня вылучана, што ў XV в. беларускія мусульмане мелі кнігі, пісанья пабеларуску. Не пазней як у XVII стаг. на беларускі язык быў перакладзены Коран¹⁾. Ужываючы беларускі язык у сваіх літургічных і наагул рэлігійных кнігах, мусульмане пісалі іх агульна прынятай у мусульманскім сьвеце арабскай абэцадою.

Результаты ўладку беларускае культуры адбіліся такжа на культурным жыцці Беларусаў-мусульманаў. У канцы XVI в. пачынаецца полёнізацыя беларускае шляхты. З ёй разам полёнізуецца й яе мусульманская галіна. Уплыў польскае мовы ў беларускіх мусульманаў праяўляецца ўжо ў XVII стаг., калі побач з рэлігійнымі кнігамі беларускімі зьяўляюцца кнігі, пісанья папольску (так сима арабіцаю)²⁾. У XVIII і XIX стаг. ў беларускіх мусульманаў існуюць побач кнігі беларускія й польскія. У XVIII стаг. беларуская мова пад націскам мовы польскае перастала быць царкоўнаю (літургічнаю) моваю ісламу ў Беларусі. Але й польская мова, хоць і выціснула мову беларускую, сама не магла прыняцца ў мэчыцах у Беларусі, бо просты вескі й мескі люд мусульманскі папольску не разумеў. У XVII і XVIII стаг. на'т ня было перакладу Корану на польскую мову, каторы пераклаў ажно ў 1857 г. Ян Гарах Бучацкі. Прочі А. Мухлінскага і Ю. Талька-Грынцэвіча цьверджу, што ніколі польскі язык ня быў моваю мусульманскае царквы ў Беларусі. Гэтыя два дасьледавальнікі гісторыі беларускіх мусульманаў на'т не прабуюць менаванага свайго пагляду давесці, прыймаюць аргторі, бо былі пісанья

¹⁾ Гл. ніжэй на бал. 122 аб пары паўстанья беларуска-мусульманскія рукапісаў, што ў бібліятэцы Педэрдурэкага ўніверсітату.

²⁾ А. Мухлінскі ў „Исп. о проис-и соет. Лит. Татарь. СПб-1857“ прывадзе прыклады з польскіх рукапісаў арабіцаю не ражэйшых ян у XVII стаг. Паводле тагачаснае культурных ванацінаў у Беларусі невягта снадзявацца ў беларускіх мусульманаў польскіх рукапісаў з ражэйшае пары.

некаторыя малітвенныя кніжкі папольску. Але быцццё польскіх малітвенных кніжкаў яшчэ не даводзе, што польская мова ўжывалася ў мячыцях публічна або ўсім людям мусульманскім. У стаг. XIX і XX ё рэлігійных кніжкаў мусульманскіх, папольску пісаных і друкаваных (лацініцаю), шмат балеі, чымся ў стагоддзях папярэдніх, аднак ніхто на'т не прабаваў увесці польскую мову ў публічна-рэлігійнае жыцццё мусульманскае—у мячыць. Калі-б жа польская мова ўжывалася ў мячыцях пад канец XVII або ў XVIII в., дык што яе адтуль выціснула-б? Гэта-ж ведама, што ўплыў польшчыны ў Беларусі ад XVII ст. ўмацоваваўся. Падзел Польшчы толькі яго павялічыў, а даўшоў ён найбольшае сілы ў стаг. XIX. Польская мова ў рэлігійным жыццці беларускіх мусульманаў была справаю чыста шлятоцкай. Паўна тое, што па ўпадку беларускае культуры мусульманскія малітвенныя кнігі, пісаныя, а пазьней і друкаваныя, папольску, служылі дзеля прыватнага ўжытку спольнізаных беларускіх паноў мусульманскае веры.

Адалішы із свае царквы беларускі язык, мусульмане вярнуліся на колькі стагоддзяхў назад да незразумелага арабскага языка. Не разумеюць яго на'т імамы (муллы, маліты). Гэтае заданьне разумець пакідаюць яны Богу, каторы, як кажацца ў кнігах нашых мусульманаў, „усіх языкоў зналы“.

Апрача дараліх пачаткаў калісь пануючае беларускае культуры, захаваных у нядаўна знойдзеных кнігах, захаваліся яшчэ ў мусульманяў дробныя знакі гэтае культуры ў беларускіх надпісах з выбітым паўмессяцам і сьмтэнчыямі з Корану на магільных камянэх па ўмерлых сяброх мусульманскае арыстакратыі, прыкл. на могільніку ля мячыці ў Даўбушшках (Ашмянскі пав.). Пазьней замест надпісаў беларускіх ужываліся падобныя надпісы папольску. Просты народ на магільных камянэх надпісаў не рабіў.

Шмат важней, што беларуская культура адбілася ў душах беларускіх мусульманаў, чаго довадам ё, прыкл. тое, што пахоўныя песьні іхнія, розьнячыся ад падобных песняў Татароў казанскіх і крымскіх, сваёй мзлэдыяй вельмі блізкая да беларускіх народных песняў⁴⁾.

Беларускія мусульмане карысталіся свабодою рэлігійнай і поўнымі грамадзкімі правамі, мелі яны такжа гаспадарскі дабрабыт.

Калі настаў сход беларускае культурнае й палітычнае магутнасьці ды прыйшоў чужы ўплыў і залежнасьць, палажэньне нашых мусульманаў памалу горшала. Асабліва былі абмежаваныя правы мусульманаў за рэакцыйнае дзяржавы Жыгімонта IV (1587 — 1632). У гэтую пару настала запраўднае перасьледаваньне беларускіх мусульманаў. У „Літоўскі Статут“ 1588 г. ўнесьлі „Каб жадны мусульманін ня быў ураднікам“. У 1615 г. забаронена ў мусульманскіх харугвах мець сваіх ротмістраў і харужых, каторыя мусілі быць абірамыя із шляхты іншае веры. Няследзячы на тое, што галоўным за-

4) Ю. Татка-Грынцэвіч, Muslimowie, 75.

няткам большасцы мусульманаў была вайна, мусульманін мог даслужыцца толькі да паручніка ўлучна. У 1616 г. сойм забараняе магамэданам жаніцца з хрысціянкамі пад страхам сьмерці абедзьвю старанам. Даглядаць выпўняення гэтага права даручана інквізыцыі¹⁾. Забаронена так сама ставіць новыя мэчыці і лапраўляць старыя.

Пры гэтых лііх адносінах насяленьне мусульманскае меншала. У 1557 г. аўтар няведамага прозьвішча вышменаванага рэфэрату султану Сулейману падаваў колькасць мусульманаў у цэлым Вялікім Княстве (г. зн. і з украінскімі землямі) на 200.000. Лічбу гэтую можна ўважаць за шмат большую, чымся была запраўды. Аўтар ня меў статыстычных дадзеных, яму адно здавалася, што толькі будзе. Аднак, хіба, колькасць была ладная. Тым часам каля 1618 г. было 10.000 мусульманаў у Беларусі, здольных на вайну. У 1631 г., па водле рэвізіі Кердзеевае, было ўсіх мусульманаў у Вял. Княстве 20-25 тысячаў мускога полу. У 1654 г. было на службе ўсяе Рэчы-паспалітае адно 1383 мусульманскіх коннікаў.

Вялікае няшчасьце стрэла мусульманаў у часе вайны із Швэдыяй 1656—1660 г. Расказуе аб гэтым Уладзіслаў Сыракомля на аснове знойдзеных ім дакумэнтаў мусульманскіх. У 1656 г., калі Швэды занялі Беларусь, шмат якіх мусульмане із сваімі сем'ямі ўцяклі ў Польшчу. Калі далей Швэды занялі Польшчу, мусульмане вярталіся назад у Беларусь. У 1656 г. у чысьвер перад Вялікаднем, калі яны ехалі із Замброва табарам з 300 вазоў із жанкамі, дзяцьмі й маемасьцяй, прагавітая польская шляхта кінула іх рабаваць. Не памаглі на т' каралеўскія ўнівэрсалы: узброеных мусульманаў пабілі, безбаронных ўцяклі, табар зрабаваці, а жанок зьянаважылі. Падобныя напады паўтараліся й на іншыя табары мусульманскія, прыкл. на табар, што ішоў пераз Ломжу ў кірунку на Гонэндз²⁾.

Непапраўнай шкодаю было, што польская шляхта, рабуючы мусульманскую маемасьць ля Бронска й Гонэндза, зьніштожыла рэлігійныя кнігі іхнія³⁾.

Рэзультатам падобных нападаў было тое, што сёлы мусульманскія асталіся без насяленьня.

У рэзультате перасьледаваньня мусульманскае насяленьне змушана было высяляцца ў Крым і Турчыну. З эмігравалых за Жыгімонта IV і пазьней утварыліся тры колёніі, каторыя дагэтуль розьняцца ад Туркаў тыпам і адзежаю. Адна із гэтых колёніяў ё́ ў Дабруджы на беразе Дуная, другая ў ваколіцах Брусы ў правінцы Хелевенгар, трыцяя ў Малой Азіі ля вусьця ракі Кызыль-Ірмак. У паловіне мінулага стагодзьдзя кольнасць насяленьня гэтых трох колёніяў перавышшала 36.000 чал.⁴⁾

У 1672 г. ў часе вайны з Турчынаю часць беларускіх мусульманаў перайшла на бок Туркаў. Гэтыя іх пасялілі ля Каменца Падольскага. Пад іменем Ліпкаў яны нападзілі на належачыя да

¹⁾ Vol. Leg., бал. 309-310.

²⁾ Сыракомля Ул., Wycieczki po Litwie. Tom II, бал. 22-23.

³⁾ Ibid., бал. 23 й 25.

⁴⁾ А. Мухлінскі. Здаіце зрагу... бал. 47.

Польшчы ўкраінскія землі. Дзеля таго што, апрача супольнае веры, іх з Туркамі нічога нялучыла, пайшлі яны на намовы Сабескага і ў 1683 г. згадзіліся ваяваць проці Туркаў і Татароў.

Таксама ў ліхіх варунках былі беларускія мусульмане ў XVIII стаг. У другой палавіне гэтага стагоддзя ў Польшчы памалу пачынаюць разумець, што перасяледаванне не вядзе да добра. Дзеля таго йдуць такжа на ўступкі і ў вадносінах да мусульманаў. У 1768 г. дазволена беларускім мусульманам папраўляць і ставіць новыя мзчыці. Зроблены былі некаторыя палёгкі ў войску. Але даўнейшае права, забараняючае мусульманам займаць вышнія ўрады, асталася ажно да падзелу Рэчыпспалітае.

Па падзелу Польшчы Беларусь лучыла пад Расею. Расейскі ўрад у сваіх русыфікацыйных імкненнях стараўся выкарыстаць рэлігійную розніцу паміж Беларусамі. Стараючыся ў сваёй русыфікацыйнай палітыцы ў Беларусі знайсці саюзніка ў беларускіх мусульманах, Расейцы зраўнялі іх у правах з хрысціянскім насяленьнем і далі прыстуд да ўсіх урадаў і дастаенстваў. У 1831 г. расейскі ўрад загадаў прызнаваць усіх беларускіх мусульманаў шляхтаю (дваранкі). Значыцца, вера сталася довадам шляхоцтва. Мусульмане з гэтага карысталі, часта бывалі высокімі ўраднікамі, але ў русыфікацыі Беларусі, апрача колькі адзінаў, ураду не памагалі.

Паводле расейскага сьпісаньня насяленьня 1897 г. мусульманаў у гэтым годзе ў Беларусі было: у Менскай губ. 5364, у Віленскай 3789, Горадзенскай 2084. У населенай толькі часткава Беларусамі Ковенскай губ. запісана мусульманаў 1443.

Гэтай лічбю абняты такжа расейскія жаўнеры мусульмане з казанскіх Татароў і інш. Проф. Сьц. Базарэўскі, сам мусульманін, уважае, што без чужнікоў у менаваных губэрнях было ў 1897 г. 10680 мусульманаў¹⁾.

Паводле тае-ж расейскае статыстыкі з 1897 г. ў Коўні былі 1004 мужчыны мусульманскае веры і адно 70 жанок. Коўні была крэпасцый. Дык трэба лічыць, што ў Коўні каля 900 мужчынаў мусульманскае веры былі чужнікі. Калі далей зьвернем увагу, што ў пав. Браслаўскім, г. зн. ў беларускай частцы Ковенскай губ., было звыш 200 мусульманаў (у вадных Відзах, дзе не стала войска, было 150), абачым, што лічба мусульманаў у Літве не перавышае 300. Значыцца, на этнографічнай Беларусі ў 1897 г. мусульманаў было каля 10.400 чал.

Із статыстыкі бачым, што цяперашняе расьсяленьне беларускіх мусульманаў адпавядае іх расьсяленьню ў XV—XVII стаг. З месцаў найбалеі мусульманаў жыло ў Менску (1323) і ў Вільні (482). У павегах найбалеі у Троицкім (1243), Наваградзкім (942), Менскім (818) і Ашмянскім (788).

¹⁾ Талька-Грыкшвіч, Muslimowie, бал. 68.

Сьц. Базарэўскі рознічу ў 2.000 людзей у колькасці мужчын і жанок у року 20-22 г. адлімае ад усёе колькасці і гэтак даеце лічбу 10.680.

У часе вайны насталі некаторыя змены ў колькасці мусульманаў у васобных мясцовасцях. Паводле статыстыкі мусульманскае арганізацыі ў Вільні („Культурны Звяз“) на землях, абнятых цяперашнім Польшкім Гаспадарствам, у 1931 г. было каля 6.000 ¹⁾ мусульманаў; з гэтае лічбы колькі дзесятноў жыве ў Варшаве, а ўсе іншыя ў Заходняй Беларусі.

Простыя мусульмане, як сяляне так і мяшчане, гаюняць пабеларуску, ланы з народам пабеларуску, а з панамі і міжсобку папольску, частнава парасейску.

Як калісь, так і цяперака просты беларускі народ заве мусульманаў Татарамі, разумеючы пад гэтым назовам іх належнасць да ісламу. І, так сама як калісь, мусульмане беларускія ўважаюць гэты народ за зьнявагу, заяўляючы, што яны мусульмане, але не Татары.

Беларускія мусульмане апырчонах звычайў, абрадаў, убораў і пад. ня маюць і ўва ўсім, апрача веры, ня розьняцца ад іншых Беларусаў. Апрача ўсяго іншага, нашыя мусульмане розьняцца ад свайх аднавернікаў — Татароў казанскіх і крымскіх — яшчэ тым, што мусульмане — Беларусы здольныя да навукі; з пасярод іх выйшлі ведомыя наўчоныя прыкл. тэорэтык коопэрацыі Туган-Бараноўскі.

Важнейшая літаратура аб беларускіх мусульманах.

Bartoszewicz J., Tatarzy polscy („Encykl. powsz.“, т. XXV, Варшава. 1867).

Wojcicki K. Wł., Dokument Kierdeja o lustracji Tatarów z r. 1631 z metryki litewskiej („Teki Wileńska“, т. VI, 1858).

Гембіцкі Яхья. Да пытання аб соцыяльна-эканамічным стане Беларускіх Татар у сярэднявеччу. Беларуская Акадэмія Навук. Запіскі Аддзелу Гуманітарных Навук. Працы яхсы гісторыі. Т. III. Менск. 1929.

Doiadulewicz St., Herbarz rodzin tatarskich w Polsce. Вільня. 1929.

Мухлінекі А., Zdanie sprawy o Tatarach litewskich („Teki Wileńska“, т. 4).

„ Изследованіе о происхожденіи и состояніи Литовскихъ Татаръ. Пецяръбург. 1857.

Rocznik Tatarski. Вільня. 1932.

Сурокомла Wł., Wycieczki po Litwie w promieniach od Wilna. Вільня, 1857.

Talko-Hryniewicz J., Muslimowie czyli tak zwani Tatarzy litewscy. Кракаў, 1924.

Яндукъ П., О литовскихъ Татарахъ („Труды Антр. Отд.“, Маскwa. 1897).

¹⁾ Rocznik Tatarski. Вільня. 1932, 64п. 202

II. Беларуская літаратура арабскім пісьмом.

а) **Гісторыя.** З гісторыі беларускіх мусульманаў ведаем, што, пачынаючы прынамся з пачатку XVI стагоддзя, была ў Беларусі аўдэная літаратура арабскім пісьмом (арабскімі літарамі). Красаваньне яе прыпадае на XVI ст., значыцца на час найвялікшага развою агульна-беларускае літаратуры. Можна думаць, што ўжо ў XV стаг. была ў Беларусі некаторая літаратура арабіцаю (арабскім пісьмом). Гэтага можна спадзявацца ня толькі падаея высокае роўні беларускае культуры ў XV стаг., але й дзеля таго, што ўжо ў XV стаг., асабліва ў другой яго палавіцы, мусульмане ў Беларусі былі ў вялікай колькасці этнічна й этнографічна Беларусамі.

Дальшая доля беларускае літаратуры мусульманскае была аднолькавая з доляю агульна-беларускае літаратуры. У XVII стаг. развой яе прыпынены ўплывам польшчыны, а ў стаг. XVIII, здаецца, і зусім задзержаны. Як, наагул кажучы, Беларусы хрысціяне, так сама й мусульмане ў XVIII стаг. не ствараюць новых літаратурных цэннасьцяў, але, перапісуючы ўперад напісаных кнігі, жывуць культурным багацьцем, ствароным прэдкамі іхнімі ў прэрднія стагоддзі.

У XIX стаг. пачалася адраджэньне беларускае літаратуры, але літаратура царкоўная, як Беларусі праваслаўных, так і каталікоў, не адраджалася: наадварот, гэты век адзначыўся ў Беларусі найвялікшым упадкам культуры ў рэлігійным жыцьці. Дык няма дзіва, што ня было адраджэньня царкоўнае літаратуры й у жменькі Беларусі-мусульманаў. Цікаўна, што ймякненьне ў Беларусі да нацыянальнага адраджэньня ў XIX стаг. праявілася й арабіцаю ў напісаньні ў 1836 г. турэцка-беларускага слоўніка⁴⁾. А ў сваім царкоўным жыцьці беларускія мусульмане пераз усё XIX стаг. перапісуюць, як у XVIII стаг., свае даўнейшыя кнігі, напісаных пабеларуску, часткава папольску.

Дык беларуская літаратура арабскім пісьмом, хоць і дайшла да нас у ладнай меры ў копіях пазьнейшых, але паўстала ў XVI—XVII стагоддзях, асабліва ў першым.

б) **Захаваньня памяці.** Каб палажаньне беларускага народу ў XIX стаг. было бaley меней нормальнае, каб у XIX стаг. была ў Беларусі навука беларускае філэлэгіі, то бяссумлеву шмат памяткаў стара-беларускае літаратуры арабскім пісьмом было-б уратавана. Але гэтага ня было; наадварот, беларускі народ у XIX ст. быў паняволены й упалы, а чужая навука памогала чужомаў ўраду ўціскаць Беларусі і аб захаваньні беларускага культурнага багацьця ня рупілася. Дык хоць яшчэ ў 1858 г. А. Мухлінскі пісаў, што тады ў мячыхах у Беларусі было шмат беларускіх рукапісаў мусульманскіх⁵⁾, але ніхто ў той час іх ня зьбіраў. Пад канец XIX стаг., здаецца, вб іх чыста забыліся. З гэтае прычыны яшчэ ў XIX стаг. шмат беларускіх кнігаў арабіцаю загінула. Паміж іншым згинуў цікаўны містычны твор „Хікмэт“ (духоўнае размышленьне), з каторага А. Мух-

⁴⁾ Глянь ніжэй на бел. глз пры пералічэньні захаваных памяткаў беларускае літаратуры арабіцаю

⁵⁾ Хікмэт аравау..., бел. 35.

лінскі ў 1857 г. прывёў гэтакі адрывак: „Гэй нядужы адамскі чалавек! Астатні час прыйдзе, ніхто табе ня дасць помачы, як тылька Бог. Як там крычаць будзеш, ніхто тваго голасу не пачуе, тылька Бог.

„Калі-б хацеў уцякаць, ніхто табе дарогі ня ўкажа, да суднага дня ніхто а цябе не папытае, тылька Бог. Мешкацьне яко мнеш мець, ніхто не абачыць, тылька Бог. Піць-есьць есьлі хочаш, ніхто ня дасць, тылька Бог“¹⁾.

Адно калі ў XX стаг. паўстаў беларускі рух, зьявілася беларуская інтэлігенцыя і беларуская навука, былі знойдзены старыя, забытыя, але дарагія кнігі беларускае літаратуры арабскім пісьмом.

Наўперад быў знойдзены „Аль-Кітаб“ Беларускага музэю Івана Луцкевіча ў Вільні. Знайшоў яго 1915 г. ў Сорак Татарых пад Вільняй беларускі дзяяч, археолёг Іван Луцкевіч (1881—1919 г.), закладчык Беларускага Музэю ў Вільні. Знойдзеную кнігу Ів. Луцкевіч аддаў у менаваны Беларускі музэй у Вільні, названы пазьней яго імем.

„Аль-Кітаб“ або проста „Кітаб“ паарабску значыць „кніга“. У беларускіх мусульманай гэтак завуцца кнігі рэлігійныя, у каторых зьмешчаны выясьненньні малітваў, абрадаў, пастоў, апавяданыя з жыцьця Магамэда й прарокаў, рэлігійныя легенды і на’т нагару проста ўсходнія назкі.

Калі беларуская прэса разьнесла весьць аб гэтым „Аль-Кітабе“, то беларускай літаратуры арабіяю зацікавіўся наўчоны сывет. Тады проф. пеярбургскага ўнівэрсытэту Крачкоўскі (Беларус) знайшоў (1920—21 г.) у бібліётэцы гэтага ўнівэрсытэту 4 кнігі, пісьныя пабеларуску арабіяю: 2 зборнікі малітваў і 2 пераклады Корану. Запісаны яны былі ў каталёзе, як польскія, бо ўкладчык каталёгу, барон Розан, ня знаў ані беларускага, ані польскага языкоў²⁾. Рукапісы бібліэтэкі пеярбургскага ў-ту паходзяць з XVII стаг.

У 1925 г. ў бібліётэцы духоўнае сэмінары ў Пскове знайшлі колькі арабскіх рукапісаў. Паводле дагэтулешніх ведамасьцяў, гэныя рукапісы маюць прыпіскі словаў у беларускім языцэ. Аднак ня вылучана, што пры бліжшым разглядзе акажуцца ў іх цэлыя часткі беларускія.

У 1926-7 г. ў Радавай Беларусі знайшоў адзін „Кітаб“ беларускі Віталі Вольскі. Ён-жа яго й транскрыбаваў. Адна повесьць із гэтае кнігі ў кірылічнай транскрыпцыі была надрукавана ў часопісе „Узвышша“ № 4 з 1927 г., бал. 135—146. „Аль-Кітаб“ В. Вольскага (так будзім яго зваць) пэўне ё копіяй з XVIII стаг. Пры перапісаньні копіяў (пэўне копія рабілася не адзін раз) беларуская мова повесьці, надрукаванай у „Узвышшы“, з выняткам аднаго адрывка, была вельмі сполэнізавана.

Аб Аль-Кітабе мячці ў Крушынянах, Горадзенскага павету, напісаным у 1792 г. ў Сандыкаўшчыне Юсупам Эляшэвічам, лавсдамій Якуб Шынкевіч у „Roczniku Tatarskim“ 1932 г. Там-жа ў лацінскай транскрыпцыі пададзена колькі артыкулаў з менаванага кітабу.

¹⁾Ісследованіе о происхождении и состоянии Лит. Татарь. Вил. 66-68. Текст гэтага пераказаны паводле перапісанага рукапісу.

²⁾ Яўлія Карскі, Беларусь. III 2, бал. 239.

Напасьледак, ладне беларускіх рукапісаў арабіцаю, хоць пазнейшых копіяў, сабрана ў Муфтыяце ў Вільні. Тутака ё гэткія рукапісы ¹⁾:

- 5 Аль-Кітабаў (з 1771 г., 1836 г., 1837 г., 1885 г., адзін бяз даты);
- 1 кніга аб тым, як трэба чытаць Коран;
- 1 рукапіс (копія з 1890 г.) пераклад Корану;
- 6 зборнікаў малітваў (з 1803 г., з перад 1805 г., 1890 г. і тры без паказаньня часу напісаньня).
- 1 Слоўнік турэцка-беларускі (з 1836 г.).

с) **Мова.** Закаваныя памяткі беларускае літаратуры арабскім пісьмом маюць вялікае значэньне дзеля іх беларускага языка. Як ведама, стара-беларуская літаратура, пісаная й друкаваная кірыліцаю, мае правапіс чужы — царкоўна-славянскі (стара-баўгарскі). Чужы правапіс не перашкаджаў поўнаму адбіцьцю ў менаванай літаратуры слоўніку й хорму беларускага языка. Накшая рэч была з фонэтыкаю (гукамі). Праўда, нягледзячы на чужы правапіс, па стара-беларускай літаратуры можна дасьледаваць блізу што ўсе фонэтычныя зьявы беларускага языка, але гэтыя зьявы праяўляюцца часта ў ёй не як штось звычайнае, а, наадварот, як абмылы або водхіны ад прынятага правіла правапіснага, водхіны тым большым, чым пішучы быў меней асьвядомы ці —начай кажучы—меней намытыраны ў традыцыйным правапісе. Дзеля таго неадумаслоўцу, нефілёлёгу беларуская мова ў старой нашай літаратуры на першы сьгляд здаецца як бы чужою, бо апрамлена яна ў чужую вопратку—царкоўна-славянскі правапіс.

Зусім ня тое знаходзім у беларускай літаратуры арабіцаю. Пісьменьнікі з беларускіх мусульманаў ня былі зьвязаныя царкоўна-славянскаю традыцыяю ў правапісе, навет ня зналі царкоўна-славянскае мовы, а традыцыі арабскае не маглі перадаць правапісу беларускае мовы з прычыны вялікае розніцы паміж беларускай і арабскай мовамі. З гэтае прычыны пісьменьнікі арабіцаю прыгарнавалі апошняю да гукаў беларускіх, прэдумавшы ў ёй апычошыя значкі на гукі *дз* і *ч* ды нісалі так, як вымаўлялі. Дзеля таго ў літаратуры беларускіх мусульманаў адбіліся наагул усе асаблівасьці беларускае фонэтыкі. Маём у кнігах арабіцаю сыстэматычна аканьне, дзеканьне, цеканьне, пераход *л* у *ў* (быў, воўк), пераход *в* у *ў* (галоўка), пераход *у* ў *ў* (наўчоны) і шмат іншых. Менаваныя й іншыя асаблівасьці беларускага языка адбіліся так сыстэматычна й багата ў мусульманскіх кнігах, што цяпер звычайны чытар стара-беларускіх тэкстаў арабіцаю мае даймо (уражаньне) сучаснае беларускае мовы, хоць запраўды мова іх ладне розніцца ад мовы цяперашняе.

Ё яшчэ адна важная асаблівасьць мовы стара-беларускае літаратуры арабіцаю. Урадовай моваю Беларускага Гаспадарства, звананага Вялікім Княствам Літоўскім, была стара-беларуская мова літаратурная. Гэта-ж мова ўжывалася й у тагачаснай беларускай літаратуры. Як у кожнай мове літаратурнай і ў ёй асаблівасьці мясцовыя дыялектычныя ў ладнай меры былі сьцвержы. З гэтае прычыны дасьле-

¹⁾ Rocznik Tatarski. Вільня. 1932, бел. 314.

даваць гісторыю беларускіх дыялектаў даволі трудна па стара-беларускай літаратуры (кірылічнай).

Тымчасам беларуская літаратура арабіцаю напісана мясцовай моваю народнай. Гэта яе недасканальнасць у прыраўнанні да агульна-беларускае літаратуры, але затое гэта самае дае цяпер нам магчымасць добра студыяваць па ёй гісторыю беларускіх дыялектаў і тым ляпей пазнаваць усё багацце беларускага языка.

З вышменаваных прычынаў памяткі беларускае літаратуры арабіцаю вельмі важныя дзеля беларускага языка й яго гісторыі.

д) **Зьмест.** Агульны зьмест беларускае літаратуры арабскім пісьмом быў ужо відаць вышэй пры пералічэнні захаваных кнігаў гэтай літаратуры. Літаратурнае значэнне маюць пераклады Корану, рэлігійныя легенды і іншыя апавяданні. Гэта задзержымся на творах балей іменей даследаваных кнігаў.

Апавяданьне аб ненаўчоным багамолцу. Напісана яно ў Крушынянскім аль-кітабе, з каторага надрукавана ў «Roczniku Tatarskim» 1932. Ненаўчоны багамолца йшоў у мэчыць. Падарозе была карчма. Калі ён зайшоўся ў карчму, карчмарка замкнула за ім дзьверы і сказала, што выпусьце яго адно тады, калі ён або адзін кухаль гарэлкі вып'е, або з ёю «волю ўчыніць», або дзяцц заб'е. Багамолца падумаў, што найменшы грэх будзе выпіць кухаль гарэлкі. Але як выпіў адзін кухаль, другога сам захачеў, упіўся, з карчмаркаю «волю ўчыніў» — дзяцц забіў. Адгэтуль падвойная навука: трэба вучыцца й ня піць гарэлкі, бо «карчма шайтанскі дом нячысты, усім грахом галава».

Лягенда аб бедным маладзёнку, што стаўся султанам. З «Кітабу» В. Вольскага ведаем толькі гэтую лягенду аб набожным мусульманіну. Быў бедны, але добры й набожны дзяцюк мусульманін. Затое просьле ўсіх бедаў Бог яму памог, і ён стаўся гаспадаром — султанам.

Дачуўся ён, што «спадарычна»¹⁾ султанова дачка выбірае сабе мужа. Выйдзе яна за таго замуж, хто адгадае ўсе загадкі ейных, а яна ягоных не адгадае. Затое тыя, што загадкаў ейных не патраплялі адгадаць, былі караны сьмерцю. Бедны дзяцюк, спадзяючыся Божае помачы, пастанавіў папрабаваць шчасьця. Але ён быў чысты галеча. Дык на зычэнне бацькоў прадаў іх. За грошы, дастаў за бацьку, купіў каня, а за тыя грошы, што дастаў за матку, купіў кажух, сеў конна і паехаў у сваты. Пад'яжджаючы да султанава замку, ён абачыў на тыне шмат галоваў. Гэта былі галавы кандыдатаў за мужа султанішчы, каторыя не адгадалі ейных загадкаў. Аднак набожны дзяцюк не спалохаўся й сьмела пасватаўся да султанянікі. І запраўды Бог яму памог: ён адгадаў усе загадкі. Із свайго боку дзяцюк загадаў гэткую загадку: у матку іспраўніўся, на бацьку прыехаў. «Спадарычна» султанішка не змагла адгадаць гэтае загадкі і мусіла выйсці за яго замуж. Ажаніўшыся із султанішкай, добры мусульманін адкупіў сваіх бацькоў. А па сьмерці цысьня-султана ўсё гаспадарства ягонае дастаў гэты калісь бедны й няведомы дзяцюк.

Прыклад з разгляджанае лягенды (дзяцюк адгадае загадкі султанішчыны):

¹⁾ павяржэ, панна.

Зяц, так-жа адна жонка была свавольная, так як ты дзеўка. Бяз мужняга пазвалення хадзіла, гдзе сама хацела; тады Пан Бог зайца абярнуў. Мыш такжа адна жонка была, тая жонка барада ліхая была, сварлівая, ніколі няўмоўчала і тады Пан Бог мышай абярнуў. Пес такжа чловек быў і з умарлых людзей саваны, адзержу зьдзіраў, без пакаяння ўмер; тады Пан Бог псом абярнуў. Чырвоны матыль такжа жонка была. Тая жонка харашо адзявалася для чужых мужоў, а свайго ня любіла; за то Пан Бог чырвоным матылём абярнуў. Сьварчок такжа адзін муж быў крыўднік людзкі: ілгаў і крадаў; тады Пан Бог казёлкаю благою абярнуў. Сыч, такжа адзін гаспадар быў, мордэрства чыневаў над людзьмі; за то яго Пан Бог сычом абярнуў. («Узвышша» № 4 з 1927 г., бал. 143").

З даследаваных дагэтуль беларускіх кнігаў арабскім пісьмом найцікаўшы «Аль-Кітаб» Беларускага Музею Івана Луцкевіча ў Вільні. Напісаны ён быў у XVI в. ў віленска-ашмянскай мове. Транскрыбавала яго ў 1924 г. ў Празе арабістка др. Марыя Тауэр, а легенду «Мэрадж» друкаваную ніжэй, транскрыбавалі З. С. Кадарэт. Абое транскрыбавалі пры ўчасьці мам. У разгляданым «Аль-Кітабе», апрача выясьнення малітваў, абрадаў і пастоў ё пяць легендаў. Іх мы й разгледзім.

Мэрадж (узьясьненне). Найвялікшай ё легенда аб узьясьненні Магамэдавым на нябёсах, званая паарабску «Мэрадж». Гэта найхарашшая легенда ў цэлай кнізе. Пачынаецца яна ўступам на хвалу Бога. Далей «Аббасаў сын» расказуе, што яму перадаў сам Магамэд, г. зн. аб узьясьненні Магамэдавым на нябёсах і падарожжы там па ўсіх нябёсах і раі. Дзеля таго што алавядальнік кажа словамі Магамэдавымі, мы заўсёды маем даймо, бы ён сам нам расказваў.

Па вячэрнім малітве Магамэд пайшоў у горы. Было цёмна, ішоў дождж і веяў вецер. Магамэду здаюся, што настаў судны дзень. Ён думаў аб зямлі й нябёсах і дзіўваўся з магутнасьці Бога, каторы ўсё гэта стварыў. Раптам яму захацелася спаць. Прачхнуўшыся абачыў ён перад сабой 4-х ангелаў. Увесь сьвет быў напоўнены сьветласьцяй.

Наўперад пацыйшоў да яго ангел Гаўрыл, прывітаў яго і на пытаньне Магамэдава адказаў, што ў гэтую ноч споўніцца тое, што абяцаў Бог Магамэду. Дастаўшы надзвычайнага каня, Магамэд паехаў разам з ангеламі. Калі прыехаў да Сынай гары, там абачыў Майсея. Бачыў такжа тамка прароцкія душы. Яны яго прывіталі.

Гэтак прыехаў Магамэд на першае неба. Бачыў там мноства розных ангелаў. Яны абсыпалі яго сьветласьцяй. Адзін ангел быў із сьнегу й агню. Пяючы ён маліўся за спасьненне прарока.

Як-га Магамэд апынуўся на другім небе. Там было ангелаў надзвычайнае мноства. Калі-б дзе мусульманская вера была ў небаьпечнасьці, дык яны пойдучь і ўсё зьніштожаць. На чацьвертым небе бачыў Магамэд Хрыста й Ілью.

Гэтак ішоў Магамэд да Бога. Напасьледак дайшоў да Богага пасаду. Але ног глядзець на Бога адно «душнымі вачыма», бо людзкія вочы ня могуць Бога відзець. Бог абяцаў Магамэду ўсё даць, чаго ён толькі будзе прасіць. Магамэд прасіў адпусьціць гра-

лі яго вернікам. З вялікім націскам Бог абцяў і спасенне тым, што належаць да царквы Магамэдавае.

Пабожаму загаду адчыніліся перад Магамэдам райскія вароты, і ён увайшоў у рай. Пераходзе тамака з пакою ў пакой. Драбязна расказуе, што там бачыў. У пакоях сядзяць райскія паненкі. З вялікай любатой прарок апісвае іх характаво. Ня могуць быць месяцані сонца так ясны, як іх твары ясны й харошыя. У раі ё апрычоныя палацы прарокам, мніхам і звычайным мусульманам.

Вярнуўшыся на чацвёртае неба, бачыў Магамэд дзіўную дошку й дзерава, вялікае на ўвесь сьвет. Ла дошкі стаў ангел сьмерці Азраіл. Калі Бог створа чалавека, дык на гэй дошцы будзе напісана яго імя. З нараджэньнем дзіціці на дзераве зьвіцца лісток, каторы расьце разам з дзіцём. Калі чалавек ламрэ, лісток зваліцца ў рукі Азраілавы.

Бачыў Магамэд такжа някельнага вайводу, седзячага на ўслоне з агню ля пекельнае брамы. У пекле мучыліся розныя грэшнікі.

На сёмым небе абачыўся Магамэд з патрыярхам Абрагамам, каторы папытаўся ў Магамэда, як ён маецца. Быў тамака дзіўны ангел, маючы 70 тысячаў галоваў.

Стыль лягенды ўрачысты, адпавядаючы зьместу.

Гэта друкуем часць разгляджанае лягенды.

Мэрадж ¹⁾.

Bismi 'llahi 'trachmani 'trachimi ²⁾.

Наўперад 1) Божа імя ўспамінайма, мліасьць у нутрах сваіх уфундуем; першы і астатні Он ест вякуісты, да кажнай рэчы моцны, нішто Яму непдаобны, адзіны 2) ест. Яшчэ нічога ня было, стварыў сьветы, людзі, яшчэ да людзей падобна фэрый і дзівы; стварыў зямлю і неба, людзей і ангелы, месяц і слонца і зьвезды, семкрот нябёс. За расказацьнем месяц і слонца узьйдзе і зайдзе, рассудку яго кажны трымае. Потым месяц і слонца зьвіжа парсуну, дасьць яму розум і мліасьць і вядомасьць. Навука ест такжа і твая; лей салават ³⁾ прароку, гэі браце, прарошаму мэраджму ⁴⁾ трымай вуха.

Успомнен мэрадж прарокці. Калі ўчуеш, рада будзе ўся душа. Мовіў Аббасаў сын тое слова, ведамасьць дае прарок яму сам. Прарок мовіў: „Скажу, што ся дзеяла; сын Аббасаў, выслухай мяне.

Адкланяўся ўночы етцы намаз ⁵⁾, вышаў з дому, хадзіў памалу.

¹⁾ Гэтую лягенду друкуем зьвеля цінаўнага зьместу ськага. Дык, маючы наўрае шырокае грамадзяства, зьвеля лягчэйшага чытанья, тутакж яна друкуецца пасляе оучэнага правілісу. Мову, як фонатыку, так і хормы словаў, пакідаем блз зьмены. Словіх таксама не мяняем, але полбнізма занялі словані беларускімі, паказавшы ў каляны, як было ў арыгінале. Гэта таксама прычыніла дзеля лягчэйшага чытанья й разуменьня. Арабізмам пакідаем, бо іны згаджаюцца з мусульманскім характарам ляганды. Зьтэе ў вынасках даем перахлад арабізмаў.

²⁾ выражэньне арабскае, пераклад: У імя Бога мліасэрнага, мліасьцівага.

³⁾ араб.; кароткаж малітва на коду прарока.

⁴⁾ узьнясеньне, араб.

⁵⁾ вачэрня малітва.

Цемна было, вочы сьветласьці ня відзелі, куры ня пелі, сабакі не брахалі. Дождж ішоў, цемна было, дзень настаў. Межы Сафа і Мэрва¹⁾ хадзіў, мысьлячы межы іх стаў. А зямлі, а нябёсах мысьліў, моцы Божай дзіваваўся, казаў: „І што ест моцны, праўдзівы Пан, як стварыў зямлю і нябёса на паветру!“

У том умысьле спаць мне сакацела (сын Аббасаў, выслухай гэта слова!) Потым аччуўся. Скура глянуў на чатыры стараны, чатыры ангелы ўвідзеў: кожны ў руках па харугве 3) дзяржаць. Гэты ўвесь сьвет у сьветласьці стаў, гэты сьвет напоўніўся сьветласьці з канца ў канец, блеск 4) паў на гару, на каменьне. З небаў была роўна кажная харугаў. Уперад прышоў Джабраіл⁵⁾ даў селям⁶⁾. Глянуў Джабраілу у твар, месяц, слонца зацьмела; месяц і слонца зьмянілі парсуну сваю. Ад зямлі да неба аперлася велічыня яго. Напісана ест перад ім два сатыры: 7) „Нямаш іншага Бога, толькі 5) Аллаг імя яго моцнага“ Блеск 6) б'ець другога сатыра. „Яўно, што 7) Мухамэд пасол Божы, Мухамэд прарок імя“.

Шэсьцьсот крыльля, семдзясятсот 8) год кажнае крыло, семсот полкаў яго было валасоў, пэрла, дарагія каменьне на кажнам канцу з твары 9) харошай і голасу; з чырвонага акіку¹⁰⁾ было на ём адзеньне.

Пытаў я на потым: „І браце Джабраілу, чы ўжо трубіў у трубу Ісрафіл, чы прыказаньне Божэ нам аднавілася? А ўсём мне дай знаці і ведаці; гэта ноч, што за ноч, скажы мне?“ Джабраіл мовіў:

فوق نطق آدمي كوز نوربك كوز مذبذب •
 ستمنا بكونك •
 تصور يقار بل انتر دب ظلمك •
 دونه كوكب •
 حوروش او تمن است •
 فورد •
 ساسن كيم قوب بيبند •
 راسموم •
 حوروش او تمن است •
 ستمنا بكونك •
 تصور يقار بل انتر دب ظلمك •
 دونه كوكب •

Абрывак легенды «Мэрадж» з «Аль-Кітабу».

¹⁾ горы ў Арабіі ля Мэккі.

²⁾ а-чел Гаўрыіл.

³⁾ хадзь селям—прывітаць, сказаць „Selamun alaikum“—сулякой табе!

⁴⁾ радзі

⁵⁾ араб. акік—камень.

„Семенчуй ¹⁾ табе, прароча, Мэрадж ноч ест; прароча, не фрасуйся, нутр трымай вясёлы 10). Тая абятніца, што абяцаў Праўдзівы табе, дойдзеш гэтай ночы да тае абятніцы. Што табе даў, нікому таго ня даў: аўля ²⁾, прарокі ня ведалі, а стварэньне цябе павялічыў, ад усіх цябе пажадаў. Ест ты Божы мілосьнік, і Мухамэду, ад цябе нам усім прычына мае быць. Устань, прароча, апашыся, блізка мейсца маеш мець ку Пану Богу, абачыш Пана Бога аблічывасці, што залочаш, усё абачыш. Прыбарз 11) для цябе нябёса, радуецца, што ўвідзеў прарока. На сямі нябёс што ест ангелей харошай твары, хочучь відзець жадаюць, просяць Пана Бога за цябе, дуаі ³⁾ пяюць усе за душу тваю“.

Скора ўчуў ад Джабраіла тых слава, зарадаваўся, твар на зямлю палажыў. Пяцятнуў адзеньне, штоб надзеў. Джабраіл мовіў: „Што чыніш, і душа прароча? Сегасьветнага адзеньня з табой ня трэба ест. Расказаньне Божэ мне: „Вось 12) прыслаў табе іншае адзеньне, нічога ест праціў гэтага атлас“. Двое адзеньне ўзлажыў на мяне зялёнае, з моцы сваей стварыў тое Пан Бог, із сьветласці тых абое ствароны, блескам 13) напоўніўся ўвесь сьвет. Скора надзеў на сябе тое адзеньне, за уммет ⁴⁾ свой вельмі клапаціўся 14). Я мовіў 15): „Іж то ест стварыцель Пан Бог, чы будуць насіць умметы такое адзеньне?“ Голас прышоў да вуштае-ж гадзіны: „Просьба прынята твая, прароча“.

Потым да вады прышоў земзем ⁵⁾. Два ангелы ўказаліся прад вочы, кожны ў руцэ кубак 16) дзяржыць, у вадном земзем вада, а ў другом кеўсер ⁶⁾. Абдас ⁷⁾ узяў, разьліваючы тую ваду. Хто умметам маім, абдас узяўшы, ляж спаць руці злажыўшы.

Стаў Джабраіл, прышоў у том часе Мікаіл⁸⁾; дзяржыць у правай руцэ аднаго камя — брэх жоўты, шыя зялёная, персьці белыя, плечы з крышталу, капыта за срэбра (той быў усіх коняй ланам), зубы мэрджан⁹⁾, язык з імбэру, валасы, вушы із яханту, персьці конськія, твар падобна чалавечу, пэрла або каменны дарагія абадва воч, хвост паві, як дарагі камень, з абодвых старон белыя скрыла 17) з пэрлаў із дарагога каменныя, так з пэрла каштоўнага вуздэчка, із сьветласці. Хто салават¹⁰⁾ пяець, на судны дзень усьсядзе.

Рукамі дакрануўся да нарку ўсьсесьць; адным разам скачыў ад мяне; як скача рыба ў сеці, так выскачыў з рук маіх. Джабраіл мовіў: „Што чыніш, гэі коню, устыдайся, прарок стаіць наш, дайся дасесьць прарону, уцішыся, слухай маго слова: за 18) яго лепшы на цябе ня будзе ўсьсядаць; калі ён на цябе ўсьсядзе, цела у пекле ня будзе гарэць, харамам ¹¹⁾ будзе табе пякельная мука, дайся дасесьць

¹⁾ слова незразумелас; пародзі паралельнага татарскага тэксту, значыць „прысмак неспадзеўка“.

²⁾ сьвятля.

³⁾ араб. дуа—прашальная малітва.

⁴⁾ араб. уммет абзначае марку й верніхаў.

⁵⁾ назоў аднае сьвятасе вады.

⁶⁾ кеўітак.

⁷⁾ араб. абдас—умываньне.

⁸⁾ ангел Мікаіл.

⁹⁾ белы дарагі камень.

¹⁰⁾ род малітвы, гл. бал. 18.

¹¹⁾ творны наз. ад араб. харам—тое, што забаронена.

прароку!" У том часе той конь пачаў мовіць, за воляй Божай мовіў да Джабраіла, мовіў: „Слова майго слухай, і Джабраілу, не ўсыядаў на мяне Ібрагім¹⁾, прыйцель Божы, і твой Ісмаіл неўсыядаў, ты ведзеш астатнюю ведамасьць, як мае быць". Джабраіл мовіў: „І коню, розум твой гдзе, то прарок, двух сьветоў. Пан для яго стварыў сьвет; што кольвек ест яўнага й тайнага ў Пана Бога, за яго лепшага нямаш, вера яго ест, гаспадара кабайшы²⁾ то ест. Скора ўчуў тыя слова той конь, заўстыдаўся, аж яму пот пацёк. Мовіў: „Калі ён усьсядзе, тым спосабам на судны дзень мае за мяне прычыняцца і там тож 19) канём я яму буду, на век вякоў канём яму буду, і там тож 19) ён на мне езьдзіць будзе, на век вякоў канём яму буду". Потым уцішыўся, усьсеў я на яго. Пей салават, і табе Пан Бог судзіць пець! Скора усьсеў на яго, распусціў крыльце. То ахота, то ест міласць, то ест годнасьць.

Ціпер чуў азнаймаць як ходзіць: кожны ступень на міль дзевяцьдзiesiąта йдзе. Час па зямлі хадзіў, час па небе ляціць, ні гор, ні каменя, ні даліны не глядзіць: даліна прыйдзе, дастануць ногі, гара прыйдзе, такжа пастараму; горы, даліны — усё яму роўна было; разумеў, што 7) прад нім роўна было.

Едучы крык зайшоў раз і другі: „І Мухамэд, стань, уметоў³⁾ тваіх слухай тых слоў!" Бурак⁴⁾ не затрымаўся на мейсау. Ідтуль рушыўся, яшчэ крык зайшоў: „І Мухамэд, слухай слоў маіх!" Я мовіў: „І Джабраілу, хто то ест?" Джабраіл мовіў: „Умметам тваім хоча быць: то храсьцянін, а другі жыд прычыны жадаюць тваёй і рады; дай пазнаку ім прычыны сваёй, калі хочаш, што-б былі тваім умметам".

Паехаў далей, відзеў адну жонку 20) харшоў; дзіваваўся гледзячы на яе парсону. На яе парсону гледзячы, у задзівенню стаў, відзячы твар яе. Джабраіл мовіў: „Не гляды на яе, прароча, каб 21) якая труднасьць не дайшла цябе". Я мовіў: „Гэта хто ест, і Джабраілу?" Джабраіл мовіў: „Сёй сьвет то ест праўдзіве: хто у тое верыць, у вогні гарыць, розныя, розныя мукі відзець будзе; хіба прычына зноў ад шкве будзе, Пан Бог ім ласку ўчыніць". То вымавіў Джабраіл і борзда 22) пашоў, як вокам мігнуць да Сынай гары прышоў.

Скора прыехаў да Сынай гары, борзда ісьсеў із каня ў том часе на зямлю; два рэкеаты⁵⁾ борзда кланяўся нямз. Раз мовіў тайна присьбу ку Пану Богу: „Хвала Пану Богу, што 7) мяне прынёс да гэтай гары". Патрымаў Джабраіл, борзда усьсеў на каня. Там ляжаў Імранаў сын Муса⁶⁾ Я тож 19) гуляў у Бэйтулмукардэсу⁷⁾. Там жа відзеў прарокія души, селям мне ўсе далі. Усе прышоўшы селям далі⁸⁾, сафі, сафі⁹⁾ прашіў 23) мяне сталі. Джабраіл мовіў:

1) Абрагам.

2) прымета ўтэ, па араб. ка ба а, ка ба й—святцыня ў Мекцы.

3) зьрынкаў.

4) пататарску бгай—часна.

5) араб. азмачаны час надтвы.

6) Майсей.

7) святцыня ў Брузаліме.

8) прыіталі.

9) саф—рад, сыяг; араб.

„Гэй, прароча, пытай у іх, навуку чы давалі кяфірам¹⁾, чы навучалі нявернікаў, што 7) мовілі: „Пан Бог убогі, а мы багатые“. Гэй, прароча, яшчэ кяфіра мовілі: „Іса²⁾ сын Божы“ мовілі. Яны мовілі: „Чысты Пан Бог, прароча, Пан Бог адзіны 2) стварыў яго халопа. Хто у Яго адзіностве сумляваецца 24), то ест кяфірын, кяфірськае яго ест. Ты, калі праўдзівы, пей салават, знайдзеш у Пана Бога ласку. Навуку давалі ім, ня слухалі, у Божва адзіноства ня верылі, шайтанскую³⁾ навуку дзяржаліся, душы свае да пекла ўкідалі, кожнаму з нас муку чынілі, некаторых за халал'ю прадавалі, некаторым галавам і пілну ігралі, у сём нам такую муку чынілі. Кожны з ніх сваю рэч мовіў, жалаваліся, на кяфіраў скаржыліся.

Потым Джабраіл мовіў: „Мне Божвае расназаныне ест; скажу табе, тут два рэкеаты намаз траба ест, прарокія сьлёзы уцерць траба“. Два рэкеаты намаз там кланяўся, прад сябе глянуў, чатырох ангелаў відзеў. Адзін палумісак у руках дзяржаць, з місы сьветласьць да аршу⁴⁾ блеск б) ідзець. У той місэ былі тры кухлі для мяне засланы ад Пана Бога. У адном кухлю вада, у другім малако, у трэцім віно. Хто віно п'ець, душу сваю сілжа. Джабраіл мовіў: „Прароча, ты табе Пан Бог заслал, прароча, табе“. Пасягнуў—малако з кухлем да рук прышло; п'ў, адно на сподзе троха застала. Джабраіл мовіў: „Калі-б выпіў усё, уммету⁵⁾ твайму харамам⁶⁾ было пекла“. Я мовіў: „Раскажы, пяхай прыйдзе, выпію, уммету свайму райськія варота адчыню“. Джабраіл мовіў: „Так веле часьць тое выпіў, то ўжо стала часьць твая“.

Пашоў адтуль, пусніўся да мэраджу. Паслухай якая ест Божая моц; скажу табе, што ест мэрадж, будзеш знаць Божую моц. Як маю вымавіць, што-б знаць мэрадж? ногі на зямлі былі, а ў небе канец. Адны ўскоды былі так вялікія. Дзьве стараны ангелаў поўна было; ногі іх пэрловыя былі, іншых д'ямантовыя, іншых з крышталу, іншых за злата, іншых за срэбра. Я не кажу, прарок яго міласьць так кажа. Кожны майстат розны блеск 4) выдае, адзін аднаго сьветласьцяю асьвятчае. На правай старане былі ангелы ў лічбе чатырысот па сто тысячай; у кожнага ў руках па палуміску сьветласьці дзяржаць, хораша салават пяхуць, сьдждз⁷⁾ кланяюцца; радуючыся адзін другому семенчуюць: „Вось-жа 25) прышоў той 26, прарок!“ Зікір тасьбіх⁸⁾ пяхуць, вышліў н небу, адзіната 27) Бога рамясло ўспамінаюча. Пяцьсот год дарогі грубасьці таго неба. Пей салават 28), скажу табе: з дыму стварона першае неба, у кітабе⁹⁾ Рафаа¹⁰⁾ імя. Адны варота відзеў, імя Хафіз¹¹⁾, брамы, вежы—усе сьветласьць.

1) араб. кяфір—нявернік.

2) Ісус.

3) ад араб. шайтан—чорт.

4) арш—пасада.

5) скаркле.

6) дэбаромена.

7) пяхуць да зямлі.

8) род малітвы.

9) літва.

10) араб. ім. „машхася“.

11) Старожа.

Прышоў Джабраіл, у варота ўдарыў. Із сярэдзіны голас прышоў: „Хто ест?“ Рэк: „Я ест, чы ты ест? Джабраілу варота адчыні, увайду“. Ісмаіл рэк: „Водле 29) цябе хто ест, скажы мне?“ Джабраіл мовіў: „Семенча¹⁾ няхай табе, пры мне прарок, пахвальнасьць сьвета, той, што Імя пішучы, зламалі калям²⁾“. Адзін ангел прышоў, варота адчыніў, семдзесят тысячай ангелай з ім высыпаліся; вітаючы цябе 30) крыкнулі. Кожны з ніх па адном палуміску сьветласьці пасыпалі.

Скора з варот у сярэдзіну увашоў, розныя, розныя ангелы, гэі таварышу, там відзеў. Адзін ангел сядзіць, семкрат па сто тысячай паправае стаяць, семкрат па сто тысячай па левай старане стаяць; чатырыста рознымі імёнамі ўспамінаюць Пана Бога; ласку ўчыні ўсім, Ты вычысты Божа! Тыя ангелы на зямлю іступяць, у вадамськіх дзяцей гракі бяруць.

Пашоў адтуль, гуліў па вежах, разглядаў усе зьвезды, кажная так сафамі, сафамі³⁾ завешана, кажная за сэгасьветную гару большая. Там-жа відзеў адзін ангел вельмі дзіўны, з моцы сваей стварыў яго Пан Бог: палавіца із сьнегу, палавіца із агню, розныя тасьбіхі⁴⁾ з языкоў ідуць. Сьнег агню помачы не загасіць, ані агонь сьнега не растопіць, абадва так у стаяньню ест. Віж Божую моц, што ест. І мові, гэі таварышу: „Учынюшчы сьнег агню, ласку ўчыні над укметам Мухамэда!“ „Пей салават спасеньню прароцкаму!“ — тасьбіх⁵⁾ то ест таго ангела.

Пашоў адтуль на другое неба. Як слова мовіць мне ся здала так. Із язеза 31) стварыў неба другое Пан Бог, што ўробіць, будзе гатова. Наўрэз другому небу імя. (Пей салават, прарок так мовіў!) На другом небе ангелаў многа, не магу мовіць, бо лічбы нет. Калі чалавек курбан⁶⁾ рэжа, тагды яны на коні ўсьсядаюць, кажды на галаву карону ўзложыць, у руках дзяржаці булавы, а языкамі пецімуць тасьбіх. Хто-бы мусульманськую веру здаваў, яны пашоўшы усіх у нівач абярнуць. Скора абачыў, селям ім даў; яны прыняўшы твары свае на зямлю палажылі.

Пашоў адтуль на трэцяе неба. Заставіў каня на воку мгненню, прынучы мяне Пан Бог праўдзе. Трэцяе неба Пан Бог стварыў за срэбра; Заіра імя, а самос за срэбра; у сярэдзіні так поўна ангелаў, кажны з боскім расказаньнем у вадном дзеле. Такі чалавек, што добрыя ўчынкі чыніць, то яны таго ангелы ест; іншыя, што зекат Садаку⁷⁾ даюць; іншыя — боскіх прыцяляў мусульман; іншыя такжа Божых блязнікаў; іншыя, што Кадыр ноч⁸⁾ сядзяць. Там-жа я відзеў Юсуф-прарока⁹⁾, сьветласьць твары яго нябёса асьвяціла; із сьветласьці адзін лакой стаяў, мовіў, як месяц стаяў. Прышоў да яго, селям яму даў; ён, мяне паткаўшы, павяльбеньне мне чыніў.

¹⁾ прыменная несплаваўка.

²⁾ гары; ё лягана, што калі ў небе італі імя Магачэаав, дык зламалася пярэ.

³⁾ тэ. сьм. ад са ф.—рад.

⁴⁾ тасьбіх—малітва шмат разоў паўтэраная, падобная на крымськія ражакца.

⁵⁾ жэртва із жылёны.

⁶⁾ садак—убожына, зекат садак—убожына із саркавае часці заробку.

⁷⁾ 7-яя ноч посту Рамазан.

⁸⁾ Язэпа сына Якубовага.

Пашоў на чацьвертае 32) неба з добрым гуляньнем, таварышам быў Джабраіл пры мне. З дыму стварыў Пан Бог чацьвертае 32) неба, Гэты 26) паважны, Гэты 26) міласэрны 33), Гэты 26) моцны. Чацьвертага 34) неба імя Мазіна. (Дзіўныя рэчы скажу, паслухай яшчэ). Там жа — відзеў — сядзелі два младзенцы (хто яны ест, скажу, толькі 5) слухай) твару харошага 35), бы 36) месяц; адзін Іса¹⁾, другі Ях'я быў. Казалі: „Шчасьлівы будзь, пане наш! цябе абачылі, рада стала душа наша“. Яшчэ відзеў аднаго ангела страшнага, на крэсьле сядзеў смутны. Пан Бог яго як стварыў, разу яшчэ не сьмяяўся, жаднага дня вясёлым ня быў. Семкрот зямлі й неба ўсе межы двух лядзвей стаяць у яго, зямля й неба межы двух лядзвей стаяць; хто-б мне ня верыў, кяфірын ест.

Пашоў адтуль, трапіў да Ісрафіла. Арш²⁾ то ест Ісрафілаў мейсца ад сямкрот зямлі ніжэй ногі яго. Такжа й трубу ў руцэ дзяржыць, труба, як семдзесят сьвятоў. Яшчэ ў трубе дзірак так веле, як веле на сём сьвеце стварэньня. Я кажу 37): „Што то за мейсца, Ісрафілу“? Мовіць 38): „То ест арш, прароча, стварыў светласць, стварыў той 26), як у Коране мовіць 38): „Ест то арш вялікі, Пан Бог справіў“. Потым глянуў на адзінага Бога арш — абадвымі ачыма не глядзеў—усё ангелы. Семдзесят тысячай нябёс ест на аршу зялёных, а на сямі нябёсах вісіць адна вялікая лятарня. Паслухай-жа аднае лятарні страху, хто мае знаць, як неба вялікае. Калі-б семкрот зямлі й нябёс забраліся і ў той лятарні іх паставілі, у адной палавіцы, так веле яе знаці, як на чалавечым твары 39) знакі або бародаўкі. Чы ня чуў, як рэк той 26) моцны Пан; арш спамянуўшы, мовіць 38): арш вялікі. Яшчэ відзеў полле аршу, гэі паша, адзін ангел падобны птаху. Той ангел свае крыла 17) распастрэ, як ночы тры часьці пярэйдзе; адно аб адно крыло ўдарыць і крыкне і Божыя імяна пая. На тых, каторыя зікр тасьбіх³⁾ п'яюць, крычыць: „ Чаго ляжыце—мовячы так крычыць — уставайце, Пан Богу 40) хвалу чыніце, адзінага Бога імя ўспамінайце!“ крыло адно аб адно б'ючы, ночных намазкараў⁴⁾ будзіць. Потым яшчэ раз крыло ўдарыць адно аб адно, як веле голасу ест, раз крыкне, сьпячых усіх абудзіць: „Уставайце кланяіцца ночны намаз, паклон чыніце Пану Богу статэчне, ночны нмаз пейце, адпушчаны гракі будуць, як умрае, у магілах вашых сьвяча будзе!“ Прад сабахам⁵⁾ яшчэ раз крыкне, на семкрот зямлі й нябёс голас зайдзе. Што крыло аб крыло б'ючы кур пая, то ўсё яго ест прыклад той: „Уставайце, набожныя людзі, адлучайце ад нутроў сваіх сны, абдас⁶⁾ бяручы, Пану Богу сэдждэ⁷⁾ чыніце; як то вы ляжыце ў сну, у том ласкі Божай шукайце“. На тых трох рэчах яго Пан Бог старшым 41) учыніў, Гэты адзіны 42). Мовіў, што 7, то аршовы кур—паруску

1) Хрыстос.

2) пасад.

3) род малітвы.

4) з перскага намаз (=малітва) паўстала ў беларускіх мусульманскіх слова з беларускім суфіксам—намазкара (=багамошца).

5) сабах—раніца.

6) умяшэньне.

7) жыць павлон.

певень ест — калі пытаеш імя, ест Мекаіл. Потым аршовы музъзін ¹⁾, ночы азан ²⁾ пяючы, мяне бавіў да сябе.

На аршу, як веле ест ангелаў, усе зараз на адно мейсца забраліся. Пашоў, перад нім стаў імам ³⁾ два рэкеаты ⁴⁾ намаз пакланіўся 43). Скура направа й налева селям даў, з высокасыці мне адзіне голас прышоў. Борзда 44) на Рэфрэх ⁵⁾ усьсеў, яшчэ ехаў, ехаў, страліў да таго, што мяне клікаў. Адзін ангел мяне клікаў: „І Мухамэд, хадзі да мяне!“ мовіў. Таго ангела крыла 17) зялёныя. Потым і запоны перайшоў на арш, семдзсят раз перайшоў, семдзсят тысячай залон, а ўсё размавіта рэч дзіўная. Ад кажнага запону да запону пяцьсот год дарогі ходу вялікасыці.

Скура перайшоў тыя запоны, голас прышоў: „І Мухамэд, хадзі сюда і Мухамэд, ты Мой, а Я твой ест 45), зямля, неба—усё тваё“. Той голас як учулі вушы мае, ня знаю як мае ногі ішлі. Кажны ступень пяцьсот год хадзьбы дарогі, на аршу хадзьне мае такое было. Так блізка прышоў; што нічога не застала межы намі: ані заслоны межы намі ня было, ані запоны, стварыцеля Бога аблічча відзеў дзіўне, яўна стала перада мной Божае аблічча, але зроку ня стала ў вачах маіх. Сьвецкія вочы Божай парсоны не могуць відзець, моцны Пан Бог зной зрок дае. Душнымі ачыма відзеў таго чыстага Пана Бога, Каторы мяне стварыў. Скура абачыў, сздждэ ⁶⁾ ўчыніў, зараз у том часе сеў аттахіяту ⁷⁾. Пан Бог мовіць 38): „І посьле, узнімі галаву, што табе трэба, усё ў Мяне гатова, і посьле, чаго жадаеш, прасі, дам табе, чаго будзеш жадаць ад Мяне“. Рэк: „І Божа, просьба мая уммет мой, адпусьці ім грахі, то ест ад Цябе жаданьне маё“. Мовіць 38) Пан Бог: „Хто будзе трымаці справы твае, Я яму ўчыню ласку Сваю. Такжа той мае быць тваім умметам, хто да сьмерці ня будзе апускаць суннат ⁸⁾ твой; твой суннат калі будзе трымаць, а Мой фарз ⁹⁾, то Я яму харамам ¹⁰⁾ учыню пекла. Хто прыйдзе да цябе і рачэ: „Посьле Божы“, райскія істравы 45а) той мае есьць. Хто пяць вахтаў ¹¹⁾ намаз заўсёды 46) кланяецца, у раю пакоі вышшыя будзе мець; хто у мяне ўставічне верыць, яшчэ лепшы пакой рашшыру і рызку ¹²⁾ ім лёгка 47) дам. Калі захоча, скарбу ім прычыню. Скура скарбу лабольшае, да хаджджу ¹³⁾ пойдзе, другі ўчынак будзе зекат ¹⁴⁾ даваць. Калі ён адзін раз дасьць, Я яму дзесьць дам, у раю яму адзеньне дам. Хто-бы маіх халалоў галодных карміў або нагому ка-

¹⁾ той, што ляе азан.

²⁾ пяцьш, гукаючае на малітву.

³⁾ стаяць імам—стаяць наперадзе, адгэтуль імак—духоўнік, зм. наперадзе, разумецца „стаячы“.

⁴⁾ час малітвы.

⁵⁾ часіна, момэнт, гэтта назоў каня.

⁶⁾ зныны паклон.

⁷⁾ севня на курнішак.

⁸⁾ права Маганакава.

⁹⁾ закон Божы.

¹⁰⁾ твор. адз. ад араб. х а р а м—забаронена.

¹¹⁾ араб. „вакт“ — пара, рац ё пяць лораў або разоў у дзень, у хаторым мусульмане пазнімкі маліцца.

¹²⁾ араб. „рык“—камясьць, штавазонны хлеб.

¹³⁾ хадж—падарожжа ў сьвятых месцах, араб.

¹⁴⁾ 40-ая часць заробку, давакая старшом.

шулю даў альбо надзеў, такім людзем дараваць буду райськім адзеньнем і каронаю, за галоднага карменьня тысяча платы дам, калі чаго бяцца, будзе вызвален... За кім ты будзеш прычыняцца, Я учыню ад пькельнага вгню вольным, таго вольным учыню. Не сумлявайся 48) а Маём адзіностве 49]. Салават ¹⁾ хто будзе пеці табе, пэўне ведай — грахі з яго змыюць; ласку Сваю ад іх не адлучу, агіды ў твар іх ня ўдару; з добрасьці сваёй зьмілаваньне учыню: хто вінен, хто ня вінен не пазнаеш.

Потым мяне Джабраіл абачыў. Джабраіл, за руку мяне ўзяўшы, хадзіў: „І Мухамэд, увашоўшы тут абачыш“. Потым мне варота паказаў; зямля і неба поўны сталі сьветласьці... Із сярэдзіны сьветласьць пасыпалася. „Бісмільлягі“ ²⁾ рэкшы, увашоў у рай. Паслухай як там было. Увашоўшы ў рай, хадзіў там з пакою да пакою, гуляючы рэдаваўся. Адзін ад другога вышэй тыя пакоі. У пакоях панны райскія сядзяць. Ня можа быць месяц ані слонца так ясны, так іх твары ясныя й харошыя. У кожнай на галаве із сьветласьці карона, месяц, слонца ня так ясны; сонечнае сьветласьці 50) на сьвечце мала будзе, такжа й месяц як у хмары будзе. З тых панен калі-б адна палец свой указала на сьвет або ногаць свой, ад палца яе сьветласьці быў-бы ясны сёй сьвет з канца ў канец. Палцам падобны такжа цела іх, у жылах відаць кроў іх. Кожная семдзесят адзеньня на сабе носіць, а кожнае адзеньне іншага калёру; семдзесят жмуткаў у косах валасоў із фіжмай у розных паках 51). Станы іх субтэльныя, вочы харошыя, устыду задаюць зьвездам. Такжа слова іх мертвага 52) ажываюць. У роце сьліна—вада жывушчая.

Тых высоніх палацаў паслухай высокасьці як ест: ведай пэўне — за нябескія зьвезды яшчэ вышэй 53) у лічбе сто дваццаць чатыры тысячы. Кожны палац, як на сьвечце гара вялікая, а ў сярэдзіне райскія панен поўна. Каменьне якіх ест, Пан Бог знае, ня можа язык выпаведзіць. Злата, срэбра, дарагія каменьне, ясная ад дарагога каменьня. Ніхто тых палацаў не будаваў і гліны работнікі не дапталі. У кожным палацу адзін майстат із шмарагду паставены. Для прарокаў стварыў то Пан Бог, Он паважны, Он міласэрны 54), Он багаты. У кожным палацу на браме напісана: то ест таго й таго сына палац. Яшчэ пакоі ест над тымі пакоямі, у лічбе чатырыста і сорок і чатыры палацы. У кожным палацу семдзесят тысячай пакояў ест 55), у кожным пакою адзін майстат стаіць. Райскія панны на ніх сядзяць. Шайхове маюць там быць, у том раю маюць мешкаць. А пад тымі яшчэ мусульманскія, з белага пэрла пакоі іх. У кожным пакою паслана сьветласьці каберцы. Мусульманін прароку пей салават. Аднаго мейсца таго нямаш, ня відзеў у раі каб 56): і ў сярэдзіне й зьверду так ест ведаю.

А ля тых пакояў сады, агароды, пясок фіжмовы, трава шафрановая; садовіна непадобная гэтай садовіне 57). Дзерава ўверх карэньнем, а ўніз садовінай 58). Да аршу ³⁾ таго дзерава карані, тры-

¹⁾ малітва, выказуючая пашану да прарока.

²⁾ у імя Бога.

³⁾ пасаху.

мае зямлю й неба й ангелы, арш, то ест райскія раскошы... Калі-б мой язык хацеў з раю вымавіць, непераставаючы мовіў год.

Разгледзеўшы ў раю, вярнуўся назад; ку чацьвертаму 59) небу зышоў. На чацьверта 60) небе відзеў Бэйтулмаморы, яго сьветласьць месяц, слонца патлуміла. Семдзсят тысячай ангелаў стаяла, у том паслугу чынілі. Семсот тысяча ангелаў перад ім стаяць, усе яго расказу трымаць гатовы. Адна табліца перад ім стаяць, ён устаўічне на яе глядзіць. Па правай старане адно дзерава вырасла, увесь сьвет заняло, так вялікае. Як маю казаць, як асле галін: акружыл ўсе нябёса чыста 61). Што адамскія дзеці на сьвет прышлі, прыйдуць, межы двух броў душы стаяць. Я мовіў: „Хто то ест, Джабраілу?“ Он рэ: „То ест душаемца Азраіл“. Скора абачыў я яго твару 62). зьлекла душа мая, із страху дрыжала цела маё. Селям¹⁾ яму даў, селяму майго ня прыняў і на мяне жаднай мерай ня глянуў. Голас прышоў тае-ж гадзіны: „І Азраілу, прыймі, селям прароцкі шануй! Як стаіш, так борзда 63) прароцкі прыймі селям, то будзеш ад пякельнай мукі волен“. Потым селям мой прыняў мовіў: „Няхай маю душу 64) табе паляцаю, ня мей за зьле, што ня глянуў на цябе, за душу маю прычыняйся на дзень судны“. Вельмі 65) я быў забавны каля тае табліцы, баюся, штоб чья сьмерць ня прыйшла. Калі-б я пільне не глядзеў, то-б расказаньне чыстага Бога зламаў. Я мовіў: „Што то за табліца, і Азраілу?“ Он мовіў: „Паслухай, будзеш ведаць: што Пан Бог за Адама душы стварыў, то на той табліцы імёна ест. Пан Бог чалавека скоро ўпарсоніць, у пакаленьне яго на сьвет пусьціць, то на той табліцы ўсе імёна, а на том дэраве азнаймёна век і рызк²⁾, то ест: скоро жонка 66) дзіця ўродзіць, то на том дэраве лісток вырасьце; покі дзіця расьце, лісток расьце, рызк і век яго на том лістку напісаны. Скора рызку ня стане, сьмерць прыйдзе, той лісток адарвецца і перад мяне ўпадзе, а я гляну і той лісток абачу, што за чалавек, чый сын быў пазнаю, і пашлю ангелы мае да яго— і прароча, паслухай, што табе скажу— і зыйдуць яго душу браць, людзем смутак-успамянак настаўляць. Калі мусульманін, із правага боку прыйдуць, калі кяфірын³⁾, із левага боку прыйдуць і так яго ўсе возьмуць і сыціснуть, аж да горла душа прыйдзе. Потым душы я бяру ў іх, Пан Бог што расказа, то учыню. Правай рукою бяру душы мусульманскія, левай рукою бяру душы кяфірскія. Такія ўйдуць мусульмане да раю, кяфіраў укідаю ў лекла джогэннам. Хто злосьць чыніць, добрасць ня будзе мець“. Я мовіў: „Чы ты возьмеш і гэтую душу, у зямлю ўложыш гэтае цела?“ Мовіў: „Так ест, я бяру душы, нічым учыню, якія вялікія панове, султанове. Як веле пакоюў чыню без гаспадара, душу вазьму вялікім страхам так, як веле замкаў чыню пустымі. І ты ня будзь такім, каб 21) меў даць нутр гэтаму сьвету. Як веле тых, каторыя мовілі „Мой сьвет“, усім тым я адняў уладу. Тых рэчы ўспамянуўшы, заўсёгды 46) плачу: з неба ступіўшы, із зямлёй зьмяшаюся. Для таго ўсягды плачу; гэты напітак 67) відзячы, не засьмяюся; ведаю, што 7) і я такжа умру і сам сваю душу буду

1) прывітаў.

2) маснасьць.

3) клявернік.

бращ; вечны Пан Бог астанецца на век, а Стварыцель усё мае памарыць. Ствароныя памруць усе ангелы; ані зямля не застане, ані неба, ані людзі, ані ангелы”.

Пашоў адтуль, аднаго ангела відзеў дзіўкага: як гляне на гэты сьвет—пустым учыніць; як гляне на мора—суха стане; лічбы мямаш, бяз лічбы ачэй мае. Глінуў на мяне, я вельмі спалохаўся; бяз лічбы ў яго ачэй ест. Одно крэсла паставілі пад яго із агню, і сядзіць той ангел на ём; як семдзесят сьвятоў, так вялікае; той ангел на ём сабе адпачываць учыніў. Сам так страшна сядзіць, бяз лічбы мукараў перад ім стаяць. Скора абачыў страшным яго, вельмі 65) дрыжаў, спалохаўся яго; дрыжалі косці мае, як ліст на дэраве; на твары адмена стала; як пясок, так розум з галавы вышаў. „Ня дбай“ мовіў.. Джабраіл. Я мовіў: „Джабраілу, хто то ест?“ Джабраіл мовіў: „Пякельны ваявода то ест“. Я мовіў: „Няхай страшна не глядзіць, страхам нутр мой няхай ня паліць“. Джабраіл мовіў: «І браце, саромайся, страшна не глядзі на прарока ты, то астатні, усіх нас надзея, Пан Бог нам прычынай яго даў; паважай яго, то будзеш мець прычыну; не, так застанешся ў пекле на векі». Потым той ангел да мяне мовіў: „Ня ведаў я“ а прабачэньня прасіў і вельмі 65) ўжо чыніў мне розныя чэсьці.

А перад намі былі адны варота. Я мовіў: „Што то за варота?“ Мовіў: „Тут маюць увайці людзі пякельныя, пякельныя то варота, і Мухамэду, тут мае ўвайці той 26) грэшны умлет¹⁾. Ужо там у сярэдзіне сем пекел, кяфіра²⁾ там усе ўвойлуць“. «Адчыні, абачу пякельную парсону, як ест, буду знаць страх мукі». Устаўшы ангел адчыніў пякельныя варота; там-жа я відзеў усё, што ест. Скора ў сярэдзіну глянуў, як семкрат-земль бачыў, семдзесят тысячай мор відзеў вадзяных, прахам пойдзе, хто-б раз напіўся. Ад аднаго напіцьця з тае вяды, чалавек агнём гарыць 68) зараз унутр а зьверх. На кожным беразе морскім семдзесят тысячай мест відзеў на беразе. Тыя места усе із жалеза былі, у кожным месьце тысяча палацаў; для няверных стварыў той 26) моцны Пан, той 26) усім рэчам моцны і вялікі. Тыя палацы усе мядзяныя, у сярэдзіне поўна смалы кіпіць. У кожным палацу тысяча пакояў ест, у сярэдзіне волава растоплена...

Потым яшчэ варота адчыніліся, сем пекел там мне яўна стала. Там відзеў адзін полк жанок, за персьці іх завешаны; з персьцяй іх выходзіць, замест малака, сукравіца-кроў. Я мовіў: «Што гэтыя на сьвецце чынілі?» Ангел рэ: «Малако свае прадавалі, у іх усіх свае дзеці былі, свае пакінуўшы, чужыя мамчылі».

Яшчэ відзеў адзін полк людзей. Тыя крычаць вялікім крыкам. Ланцугамі акаваны рукі іх, з патыліцы рвуць языкі іх, мукары языкі рэжуць, галавамі ўніз іх завешаны. Я мовіў: „То шчэ хто ест, што 7) так веле мукі церпяць?“ Мовіў ангел: „То манюкі, махляры“ 69).

Яшчэ відзеў адзін полк блудных жанок. Яны крычаць, уздымаюць; адзеньне іх смалкое, а ўсё цела нага, грэшна; па пояс у вагню стаяць. Я мовіў: „Гэтыя, што чынілі на сьвецце?“ Сказаў: „Гэтыя му-

1) царква, як зборнішча вернікаў.

2) нявернікі.

жоў ня слухалі, улегца мелі, чужалоства 70) чынілі, мужоў ня слухалі. Для таго іх адзеньне смяляное, блуд чынюшчых людзей такі быт будзе“.

Яшчэ відзеў адзін полк людзей: галавы вялікія, зубы свінныя, брухі як горы або большыя, вужоў, гадаў у сярэдзіне поўна, у кяжнага на шыі адзін страшны гад. (То слова маё праўдзіва, ня ест ня праўда). Кажная гадзіна як камуціна, на бруху сядзяць так пэўне. Агнём кормяць мукары іх і тое іх распяляе на шматы, на шматы. Праз вушы такжа вужы, гады ўходзяць і выходзяць, так яўна, як тамна. Я мовіў: „Гэтыя на сьвеце што за дзэы чынілі, што ?) так веле церпяць мукі“? Мовіў: „Гэтыя багатыры, каторыя давалі скарб на інтэрас; яны быццам 71) людзем выгоду чынілі, а ў тым чы халал ¹⁾, чы харам ²⁾ не глядзелі ядалі, за то ім заплата то ест. Хто што заслужыць, то яму заплата будзе“.

Яшчэ відзеў адзін полк маладых і старых, відзеў у вагню гараць з канца ў канец, а перад імі па дзэе йстравы 72) розныя: адна халал, а другая харам. Халал пакінуўшы, харам ядалі, у вагню за тое мучацца. Я мовіў: „То хто ест?“ Мовіў: „Хто халал пакінуўшы, харам ядалі“; мовіў: „у тых усіх халал быў, яны пакінуўшы харам ядалі“.

Яшчэ відзеў адзін полк жанок. І тыя мукі вялікай церпяць: рукі іх рэжучь, пілою пілюць на штукі, на штукі, і тыя штукі знову зрастаюцца. Так у вагню душы іх мучацца! Самых іх тым мясам кормяць, а над то што мае быць мука горшая 73)? Я мовіў: „Гэтыя на сьвеце што чынілі?“ Мовіў: „Людзей звачы 74) гаварылі, абмаўлялі; гаварылі яны людзкі гейбэт ³⁾ рвучы, рвучы елі людзкае мяса“.

Як маю казаць, у пекле над людзьмі як вялікі страх? Сем пекал зусім 75) відзеў, так вам знаці даў. Потым адварнуўся назад ад пекла, із страху стала парсона мая жоўта.

Яшчэ відзеў адзін пакой з смарагду — Стварыцель то стварыў з моцы — а паправе, а палеце вокна ест: правіша сьмяецца, лявіца плача. Там-жа, відзеў, сядзіць адзін чалавек — пей салават, каб 21) з нутра немарысьць вышла! 76)—на правую старану, на рай глянэ— сьмяецца, іграе, радуецца, хораша гуляе; з левага боку на пекла глянэ, із ачэй яго, замест сьлёз, кроў ідзе; а на зямлі, як веле ест, душы выводзяць, адамськія душы. Із сьмеху-плачу яго выклад: адны кяфіра ⁴⁾ ест, а другія Божыя мілосьнікі. Мусульман паправадзяць з павагаю, а на паткацне выйдуць райськія панны з райськімі коньмі; усядзяць на каня райскага, імя Бурак ⁵⁾ азімі, то той конь указаваць яму будучь. Чалавек то абачыўшы, зарадуецца і плакаць перастане, гуляе, сьмяецца. Кяфірськія душы... нясуць да пекла мукары пякельныя. Таму чалавеку плач з тае прычыны.....

1) дазволенае.

2) забароненае.

3) славу.

4) невернікі.

5) часіна, гатта назоў каня.

Зацёмкі.

У ніжэй падазвешаных зацёмках паказана, як ё ў варыгiнале.

1) Напрод, 2) ядыный, 3) харонгвi (г—г), 4) бляск, 5) тылька, 6. бляск, 7) жэ, 8) памiж „крылля“ i „семдзесятсот“ у варыгiнале ё „спэлна“, 9) с вары, 10) васолы, 11) Прывздобiць, 12) Ото, 13) бляскем, 14) фрасаваўся, 15) Мовiлам, 16) у варыгiнале татарскае „бардак“, 17) скрыдла, 18) ад, 19) тэж, 20) нявясту, 21) жэбы, 22) а бурак, тат., 23) у варыгiнале памiж „сафi“ й „прашi“ ё незразумелае „пачысiўшы“, 24) ядыноства вонтпiць, 25) Ото-ж, 26) тэн, 27) ядынага, 28) у вар. абмыльна „салавай“, 29) Вэдле, 30) паздравенiне табе мовячы, 31) жалязэ, 32) чвартае, 33) мiласэрны, 34) Чвартага, 35) твары харошай, 36) ўласьне як, 37) мове, 38) мовi, 39) чалавечай твары, 40) ў вар. Пан Бог, 41) пралажоным, 42) тэн ядыны, 43) у вар. памiж „пакланiўся“ й „Скура“ ё „спэлна“, 44) Прэндка, 45) памiж „ест“ i „зямля“ ў вар. ё „арш, курс“, што значыць „неба, зямля“, 45а) патравы, 46) заўша, 47) снадна, 48; ня вотлi, 49) ядыностве, 50) слэнэчнае сьветласць 51) запахах. 52) мартвага, 53) выжэй, 54) мiласэрны, 55) памiж „ест“ i „у кожнам“ у вар. ё „адiн ад другога“, 56) шчоб, 57) авоцы непадобныя тым авоцам, 58) авоцам, 59) чвартаму, 60) чвартам, 61) спэлна, 62) твары, 63) прэндка, 64) мая душа, 65) Барза, 66) белаглова, 67) трунак, 68) гарэць, 69) лгары, шальберы, 70) цудзалоства, 71) рэзема то яны, 72) патравы, 73) твардшая, 74) завочне, 75) спэлна, 76) фрасунак вышаў!

Два, тры i балей пунктаў паказуюць, што пры выданьнi прапушчана крыху тэксту.

Вельмi цікаваю ё гакжа лягенда „А сьмерцi Мухамэда“. Расказана яна найўна й хораша. Ужо пачатак паказуе на штось надзвычайнае: „Гэй, мусульмане, паслухайце, як iз сьвета iсходзiў Мухамэд-прарок“. Магамэд быў сьмяротна хворы, дзеля таго зрабiў адказ свайм памачнiком i назначыў наступнiкам свайм Абу Бакiра. Зараз прыйшоў ангел сьмерцi Азраiл i папытаўся ад Паўа Бога, цi ня хоча Магамэд умерцi. Далей настала быццам умова Магамэда з Богам аб тым, за якi час перад сьмерцiй Бог прыiме каату ад мусульманай. У бiблii расказуецца аб падобнай умове Абогазэма з Богам у справе зьністожання Содома й Гоморы. Просьле гэтага Азраiл узяў душу Магамэдаву. Канчыецца лягенда поўным глыбокае пашаны й урачыстасьцi паховам Магамэда. Друкуем гэтую лягенду ўсю ¹⁾.

А сьмерцi Мухамэда.

Гэй, мусульмане, паслухайце, як iз сьвета iсходзiў Мухамэд прарок. Мовiў: „Калi сегасьветныя слова слухаеце, ад лiхiх дзел трэба каягу чынiць, бо з сегасьветных слоў нет помачы, толька многа ляменту й клопату вясэлага сёй сьвет засмуцiць 1). Айша ²⁾, matka наша,

¹⁾ Спосаб друкавання тут сьтае лягенды, як i сьтатаў, прывожаных нiжэй з iных лягендаў, той самi, што й пры надрукаванні вышэй „Мэрджу“.

²⁾ другая жонка Магамэдава.

я прароцкая жана, аднаго дня сядзела дома водле 2) прарока із сахабзямі ¹⁾... Мухамэд прарок яго міласць на Божай дарозе ляжаў, хворы быў, вялікую боль меў, з болі дрыжаў, з парсуны змяніўся, з ачэй сьлёзы йшлі, цяжка ўздыхаў, плакаў: „Міласьцівы Божа, зьмілуйся над мусульманмі!“

Сахабзёве ўсе ўсталі й мовілі: „Гэй, наша слонца, сьветласць твая над душамі душа праўдзівая, чаго плачаш, кажны нам, таемную рэч абяві?“ Прарок мовіў: „Ужо я із сяго сьвета зніду, толькі 3) вам адзін васьят ⁴⁾ адкажу: посьле мяне, мае таварыства, не разлучайцеся, ў вадным 4) мейсцу пяць вяхтаў ⁵⁾ намаз ⁶⁾ кланайцеся. Абу Баккір ⁶⁾ на імём мейсцу няхай будзе імам ⁷⁾, што вам раскажа, слухайце яго, Абу Баккіра, не адступайце, моцна веру сваю дзяржыце. Калі ня будзеце слухаць, із шайтаном у пенле гарэць будзеце“. Таварыства мовілі: „Гэй, прароча, без цябе нам ня трэба сёй сьвет, мы ў сём сьвеце не кахаемся, з табой на той сьвет пойдзем“. Прарок мовіў: „Так Божы вырак: хто прыйдзе на сёй сьвет і пойдзе на той сьвет; кажнаму, каму ўперад прыйдзе, душу ўперад возьмуць, бяз суду сьмерці нікому ня маш, кожнаму водле 5) рызку ⁸⁾ і век будзе“. Азраіл ⁹⁾ борзда прышоў па прароцкую душу. Прышоўшы ў варота стаяў, за варотмі стаяў. Айша вышла, мовіла: „Хто ты ест?“ Айша клікала прарока, мовіла: „Прышоў адзін Арабін, варота ў руках дзяржыць, страх: зямля, неба дрыжыць“. Прарок мовіў: „Не Арабін, то той Арабін, што цела з душой разлучыць, цела пяском засыпіць, двух таварышаў аднаго ад другога разлучыць. Айша, лайдзі варота адчыні“. Азраіл у двор увашоў, прароку селям ⁹⁾ даў „Salatun ala-ikum ja mustafal ¹⁰⁾ Гэй, прароча, гэтагасьветны сонца над мусульманмі я прышоў па 6) душу тваю з языкам із дазваленьнем“. Прарок мовіў: „Чаму ў варотах многа стаяў, браце?“ Азраіл мовіў: „Мне Пан Бог казаў табе па колька крот селям даваць, мовіў Пан Бог: „Пытай у прарока, чаго плача, чы ня хоча ўмерці“. Мухамэд мовіў: „Гэй, браце Азраілу, я даўно хачу да Пана Бога, толька плачу для мусульман; гэі, міласьцівы Божа, зьмілуйся над мусульманмі для таго плачу. Гэй, Азраілу, Пан Бог для мяне што згатаваў?“ Азраіл мовіў: „Пан Бог для 7) цябе ўсе нябескія варота казаў адчыніць, прароцкія 8) душы радуюцца, цябе чакаюць; Пан Бог рызвану ¹¹⁾ казаў рай адчыніць „няхай Мой прыцель прыйдзе“; на ўсіх нябёсах ангелы тасьбіхі ¹²⁾ ляюць, радуюцца“. Азраілу, яшчэ ў Пана Бога прашу для му-

¹⁾ павяччкі Магазідавы.

²⁾ адка, пасылт адкажу—адкава зраблю.

³⁾ ар. а. „імак“—гара, раз; ё лідь гараў або разоў у дзень, у котарык мусульманно кааніме мавіцца.

⁴⁾ папэрску малітва.

⁵⁾ араб Абу Бакр, прыкрась Магамедаў і першы каліф (11,632—13,634).

⁶⁾ імад—сьвяшчэньнік мусульманскі.

⁷⁾ араб, рызк—магнаць, штапованы хлеб.

⁸⁾ ангел сьмерці.

⁹⁾ авіць селям—прывітаць.

¹⁰⁾ пераклад: Супамоў табе, выбранца!

¹¹⁾ рызван—нябесны браннік.

¹²⁾ араб, тасьбік—малітва шмаг, разоў паўтарака.

сильман; майм умметам ¹⁾ каяту калі прыйме?" Азраїл, як вокам 9) мігнуць, да Пана Бога схадзіў, пасолства 10) ўчыніў. Пан Бог рэк: „Я уммету яго пакаяньне для яго просьбы за год прыйму". Таго-ж часу Джабраїл ²⁾ прышоў. Прарок мовіў: „Гэй, браце Джабраїлу, прасі ў Бога, майму уммету каяты на год многа". Джабраїл, як вокам 9) мігнуць, вярнуўся і мовіў ад Пана Бога: „Мухамэд, Пан Бог рэк: „Я уммету твайму каяту за паўгода прыйму". Прарок мовіў: „Многа паўгода". Джабраїл, як вокам 9) мігнуць, вярнуўся ад Пана Бога: „За месяц каяты перад сьмерцай". Мухамэд мовіў: „Многа месяца". Пан Бог: „За адзін тыдзень перад сьмерцай прыйму". Мухамэд мовіў: „Многа, майму уммету сьмерць наглая бывае". Пан Бог рэк: „Я, Мухамэд, уммету твайму перад сьмерцай за адзін дзень прыйму". Мухамэд мовіў: „Многа, мае умметы на вайне за веру мусульманскаю б'юцца з кяфірамі ³⁾, не пасьпеюць каяты чыніць". Пан Бог рэк: „За паўдня перад сьмерцай каяту прыйму". Мухамэд мовіў: „Многа і паўдня, майм умметам наглая сьмерць бывае". Пан Бог рэк: „Я, Мухамэд, прыяцелю Мой, твой уммет, калі за гадзіну перад сьмерцай пакасацца, калі скажа la ilaha illa 'lahu Muchammad rasulu 'lahu ⁴⁾, тагда каяту прыйму". Прарок мовіў: „Хвала Табе, Божа, што майму уммету зьмілаваньне Божае ест, амін". Таго-ж часу Азраїл прыступіў і душу ўзяў у прарока. Тагда сьветласьць пашла да аршу ⁵⁾, ступам на арш ⁶⁾ узьнісла....

Потым Алей ⁷⁾ сьвяты із сахабэямі мылі; Аббасаў узьліваў, Алей мыў. Ад Пана Бога голас прышоў: „Сарочкі ня здыймуць, у сарочца мыйце. Асман у саване 11) нарадзіў. Потым Джабраїл і ангелей бяз лічбы над прарокам 12) джэназа намаз ⁸⁾ пелі. Потым Азраїл прышоў і з ім бяз лічбы ангелей джэназа намаз пелі. Потым Мекаїл ⁹⁾ прышоў, бяз лічбы ангелей джэназа намаз пелі. Потым Абу Баккір із усімі сахабэямі прышоў, джэназа намаз пелі. Потым жанчыны 13) прышлі, сталі над прарокам, джэназа намаз пелі. Потым малыя дзеці прышлі, сталі над прарокам 12) джэназа намаз пелі і ўсе сахабэёве 14) плакалі й пакавалі.

Зацёмкі.

1) Просьбе гэтага слова ў варыгінале ё яшчэ „што ачыма відзячы", 2) вэдле, 3) тылька, 4) адным, 5) вэдлуг, 6) у варыгінале, „па" нямашака, 7) паміж „Бог" і „для" ў вар. ё яшчэ „мовіў", 8) прароксія, 9) окем, 10) пасэлства і, 11) у вар. абмыльна — „у саван", 12) прарокем, 13) нявясты, 14) у вар. абмыльна — „сахабэёў".

¹⁾ араб. уммет — а) грамадзкасьць веруючых, царква, б) вернік.

²⁾ ангел Гаўрыл.

³⁾ араб. з кяфірамі.

⁴⁾ пераказ: Няма Бога апроча Бога, Магамэд пасол Божа. З прычынай тэаічных не абав'язана ў прывезеным хазаньні даўжыня самагукаў ды замест літ. за ўжыта са.

⁵⁾ араб. арш — неба, пасада Божа.

⁶⁾ Алі Ібн Абу Таліб, тэрчы прыдворнік Магамэдаў, муж ягонае дачкі Фатымы і чацьверты каліф (35/656—40/661).

⁷⁾ пагоўную маліту.

⁸⁾ ангел Мікаїл.

Скажу колькі слоў аб астальных трох легендах Аль-Кітабу Беларускага Музэю Івана Луцкевіча ў Вільні.

Гісторыя а Мар'яме „Прарок Іса“ (Хрыстос) з маткаю сваёй Марыяй „пашлі на Лібан гару і там Пану Богу паклон чынілі, дзень у дзень посьнікалі, а ўвечар адпосьнікаліся траўным карэньнем. Аднаго дня Іса прарок Яго Міласць для адпосьнікавання па карэньне траўное пашоў“. Істаўшыся адна, „Мар'яма“ „намаз (малітву) кланялася“. У гэтым часе прыйшоў душаемца Араіа і душу ў яе ўзяў. У часе сьмерці маці Хрыстосае „дзібескія ангелы плакалі голасам вялікім, таго дня на зямлі ўсе рэчы рухліся, зьвярата польныя ўсе, плакалі, гласва на паветру ўсе, грумадамі стоячы, плакалі“. Плакалі такжа „для Іса прарока“ зямля і месяц і сонца, горы, мора.

Па Божаю загаду „райскія панны“ абмылі цела, ангелы Гаўрыіл і Міхаіл „дол выкапалі“, усе іншыя ангелы пахоўную малітву („джыназа намаз“) пелі і ськавалі. Хрыстос зьвярнуўся да Бога з гэткай просьбаю: „Маткі Я Сваёй часу яе сьмерці па сьмерці ня відзеў, цяпер прашу Цябе, Божа Мой, кажы Мне матку Маю ўказаць, каб за Мною мовіла“. Бог выслухаў гэтую просьбу, і Хрыстос гаманіў із Сваёй маткаю ля яе магілы.

„Потым Іса прарок.. па сьвечэ хадзіў, а потым Пан Бог Яго на неба ўзяў і да суднага дня будзе на небе. А перад судным днём даджджал (антыхрыст).. паўстане на мусульмані, уісьс сьваст ізвадзе, то на той час Пан Бог Яго із неба зашле мусульманам на помач праціў даджджала. Іса прарок Яго Міласць, з неба зьшоўшы, даджджала праклятога заб'ець і веру мусульманскую запрэш, і расшырыцца вера мусульманская, і знову сорок год мае жыць на сьвечэ“. Потым Іса „із гэтага сьвета зыйдзе“.

Як бачым із вышперададзенага зьместу, месца ў гэтым апавяданні, дзе кажацца аб зьявах у прыродзе па сьмерці сьв. Марыі, вельмі падобнае да апавяданьня евангелістых аб зьявах па сьмерці Хрыстовай.

Лягенда аб стварэньні розуму У гэтай кароценькай лягендзе сказана, з чаго Бог розум стварыў („з вялікага хараства, з даратіх рэчэй райскіх“); зацмелена, што „Розум ня ест у чалавека душа, ані шлунак, ані сустаў ніякі ест. Межы душы і межы суставаў у чалавека розум; у Пана Бога ест усьцівая й харошая рэч розум“. Далей шырэй кажацца аб адносінах розуму і разумнага чалавека да Бога—ведама, з гледзішча мусульманскае веры.

Спрэчка Мэккі з Мэдынаю і неба із зямлёю, хто з іх у Бога лепшая й шчасьліўшая. Мэкка шчасьлівая, бо ў ёй „Мухамэд прарок радзіўся“, а Мэдына, бо тут прарок пахаваны. На небе „майстат Божы“, але на зямлі „Мухамэд прарок, мілосьнік Божы, лжжыць і судны дзень — суд Божы“ — на зямлі „і Сам Пан Бог з неба на зямлю зыйдзе і ўсіх судзіць будзе, рай і некла на зямлі стаяць“.

Защитными обмывки друку:

На 8-й бал., 6 рядок зміну замест „бал. 122“ має быть „бал. 14“, а на 13 бал., 3 рядок змт. зам. „бал. 123“ має быть „бал. 15“.

